

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олеся Гончара

Факультет суспільних наук та міжнародних відносин
Кафедра політології, соціології та публічного управління

В.В. Ніколенко

*Демократія у світлі класичної
соціально-політичної думки
(від античності до ХХ століття)*

Дніпро – 2024

УДК 316.334.3(09)
Н63

Затверджено до друку рішенням вченої ради Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (протокол № 9 від 25 квітня 2024 року)

Рецензенти:

д-р політ. наук., проф. **В.В. Кривошеїн**;
д-р політ. наук, проф. **О.А. Третьак**.

Н63 Ніколенко, В. В. Демократія у світлі класичної соціально-політичної думки (від античності до XX століття): монографія [електронний ресурс]. Дніпро: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2024. 86 с.

Монографія присвячена дослідженню демократичних цінностей на тлі соціально-політичних ідей і думок видатних теоретиків, філософів, мислителів минулого – Сократа, Арістотеля, Платона, Ніколо Макіавеллі, Томаса Гоббса, Алексіса де Токвіля, Карла Поппера. Зауважено причини виникнення та особливості поширення демократичних змін внаслідок Французької революції. Водночас на тлі класичної соціально-політичної думки XIX та XX ст., зокрема Чарльза Райта Міллза, Гарольда Лассвелла, Мішеля Фуко, обґрунтовано вагомий модернізаційний потенціал демократичних процесів.

Загалом мета монографії – розкрити певні особливості взаємодії держави та суспільства, зважаючи на соціальні, політичні й економічні дослідження класиків жанру. Крім того, деталізувати теоретичне обґрунтування та практичні особливості поширення емансипаційних цінностей упродовж їх виникнення та інституціоналізації. Водночас висвітлити питання: чи обумовлюють, на думку античних мислителів, виборчі системи сутність демократичних змін? Сподіваємося, що наукове видання зацікавить усіх, хто вивчає історію протосоціологічної, соціологічної, політичної думки, соціологію політики, соціально-політичні студії та публічне управління.

© В. Ніколенко

	Зміст	
	Передмова	4
	Розділ I. Філософська перцепція демократії в Давній Греції	7
1.1.	Сократ і його ставлення до демократії	7
1.2.	Проблематика соціальної однорідності у науковій спадщині Платона	12
1.3.	Демократія у працях Арістотеля	17
	Розділ II. Сутність влади та процеси державного управління в Європі напередодні процесів демократизації	23
2.1.	Ніколо Макіавеллі про свободу та індивідуальні властивості державця	23
2.2.	Томас Гоббс між абсолютизмом і лібералізмом	28
2.3.	Суд присяжних, соціальна рівність та економічна поведінка на тлі процесів демократизації у вченні Алексіса де Токвіля	35
	Розділ III. Соціально-політичні зміни у Франції або процеси демократизації суспільного життя в Європі наприкінці XVIII століття	46
3.1.	Короткотривалі та довгострокові причини виникнення Французької революції	46
3.2.	Евристичний потенціал концепту «системні й несистемні лідери» щодо дослідження демократичного процесу	61
	Розділ IV. Влада та демократичні цінності як об'єкт соціологічного теоретизування впродовж XX століття	63
4.1.	Соціально-політичні дослідження Гарольда Дуайта Лассвелла	63
4.2.	Демократичні цінності у світлі соціологічної уяви Чарльза Райта Міллза	65
4.3.	Біовлада Мішеля Фуко: евристичні можливості концепту	69
4.4.	Відкрите суспільство Карла Поппера та його критика «ідеальної держави» Платона	74
	Післямова	80

Передмова

Існує декілька чинників, які позитивно впливають на здатність людини до самореалізації, розкриття власного потенціалу. З-поміж них необхідно виокремити як психологічні, так і соціальні феномени: досяжницьку мотивацію; свободу; соціальну справедливість (*утилітаристська модель, егалітарна, меритократична, патрімоніальна і т.д.*); рівність перед законом; ентузіазм; оптимізм; життєву енергію; наявність громадянських, економічних і соціальних прав; ефективні висхідні «соціальні ліфти»; емансипаційні цінності тощо. Все це ознаки демократичної системи, яка привертає до себе увагу від часів Античної Греції [1]. З огляду на це було б цікаво дослідити історичні траєкторії демократичного поступу, соціальні перетворення та зміни, починаючи з інституціоналізації перших таких моделей. Доцільно зауважити, що на тлі класичних фундаментальних досліджень, представлених у монографії, вчені порушували питання взаємодії держави і суспільства, водночас явно чи завуальовано ставили у повний зріст аргументи «за» та «проти» певних типів політичних систем. Ознайомившись із висновками найвідоміших вчених, класиків жанру, можна дізнатися про переваги і недоліки конкретних форм державного правління, насамперед на тлі демократичного процесу. Слід наголосити, що демократія активно досліджується не лише з урахуванням ретроспективного контексту, але й на сучасному етапі [2].

Історія свідчить, що демократичні (*емансипаційні*) цінності застосовували інколи в доволі несподіваних формах вияву. Так, Олександр Македонський (356 р. до н. е. – 323 р. до н. е.) вигравав свої битви не стільки тому, що мав сильну армію, оскільки в багатьох випадках на його боці було менше ратників, скільки з огляду на активне застосовування так званої м'якої сили, міці (*англ. – soft power*). Наприклад, обіцяв противнику та мешканцям їхніх міст запровадити демократичну конституцію, змодельовану за принципом Давніх Афін, зниження податків і т. ін. На такому тлі вимальовується одна з формул влади: ідеологія керує мечем, унаслідок чого меч золотом та фінансами. Доцільно зазначити, що з давніх-давен демократичні цінності вважали бажаними й затребуваними з-поміж широких верств населення.

Вони характеризуються очевиднішими перевагами. «На думку Алексіса де Токвіля (1805 – 1859), вагоміші шанси на підвищення добробуту, а також рівня, якості життя переважної більшості громадян, на створення численного середнього класу, присутні передусім за наявності демократичного типу політичної системи та відповідних соціальних інститутів. Натомість ще з античних часів серед недоліків демократії зазначають, по-перше, подекуди присутність улесливих маніпуляторів громадською думкою, які прагнуть влади; по-друге, хиткий баланс між матеріальними та духовними цінностями, особливо характерний для початкових етапів демократичного поступу, або ж його відсутність взагалі» [1, с. 5]. По-третє, певні особливості процедури

демократичних виборів, наприклад, Арістотель (384 до н.е. – 322 до н.е.) її загалом вважав аристократичною, навіть олігархічною, адже у Давній Греції громадяни упродовж тривалого терміну часто обирали на певні посади одних й тих самих осіб. Мабуть, зважаючи на такі обставини, Марк Твен (1835 – 1910) зазначав на кшталт, якби політичні вибори що-небудь змінювали, їх давно б скасували. За слушними висновками експертів, демократія без масової освіти, раціонального складника і домінації духовних цінностей не може бути повноцінною та не приносить очікуваних результатів у вигляді розвинутої громадянської культури (*The Civic Culture* – Габріель Алмонд (1911 – 2002), Сідней Верба (1932 – 2010)), тобто конструктивної громадянської ініціативи та самоорганізації, а також економічного добробуту пересічної особи.

Однією з протилежностей демократії, від якої особливо потерпали мільйони людей та продовжують й донині відчувати їх трагічний, гіркий присмак, визнають тоталітарні режими. Цей тип політичної системи можна вважати суттєвою деструкцією, яка насичує суспільне життя здебільшого страхом, а людину часто перетворює в жертву. Видатним письменником, що завдяки малому і такому, що «мерехтить» висловлювався про загальне та «тривале», був Джордж Оруел (1903 – 1950). Зокрема, він зобразив тоталітаризм у антиутопії «1984» і своєрідній казці «Колгосп тварин». Наведені праці у британській науці стали знаковими, певними алегоріями антитоталітаризму, критикою різко виражених ієрархічних суспільств, попередженням проти втоми від демократії та процесів дедемократизації. Згідно Джорджа Оруела, у тоталітарній державі суб'єкти влади прагнуть панувати над тими, хто є рівним їм або вище за них. Пересічна людина у такій системі за умови послаблення цивілізаційних несучих конструкцій перетворюється в асоціальну істоту. Там здебільшого панує корисливий розрахунок, цензура преси, хитрість, грабіж, обман, свавілля судочинства, знищення мас через концтабори, депортації. Нівелювати означене здатний процес, який передбачає поширення у публічному просторі демократичних (емансипаційних) цінностей.

На наш погляд, у стабільному соціумі важливим складником демократії є лотократія, її яскравий приклад – суд присяжних. Разом з іншими конгруентними соціальними інститутами та релевантними чинниками впливу вона спроможна позитивно обумовлювати процеси зростання політичної активності, соціальної відповідальності, освіченості, інтеграції та загалом конструктивно позначитися на функціонуванні всього громадянського суспільства. Напевно, це протилежна модель «освіченої демократії», коли права голосу належить тільки особам із високим рівнем формальної освіти. До слова, лотократія, стохократія, демархія як одна із системоутворювальних похідних демократії, що відома ще від часів Давньої Греції, недостатньо вивчена у контексті сучасного наукового дискурсу [1, с. 6]. Наприкінці передмови визначимо мету пропонованої праці – розкрити певні особливості взаємодії держави та громадянського суспільства на тлі наукових досліджень

видатних постатей минулого, які безпосередньо висловлювали свої думки щодо особливостей демократичних процесів.

Список літератури:

1. Ніколенко, В.В. (2021). Соціально-політична думка видатних вчених минулого: від аристократії до демократії. Навчально-довідковий матеріал до вивчення курсу «Соціологія політики»: Дніпровський національний університет імені О. Гончара. 107 с.

2. Кондратенко, О.Ю. (2023). Україна у світових рейтингах демократії: монографія. Київ: ІПіЕнД імені І.Ф. Кураса НАН України. 176 с.

Розділ І. Філософська перцепція демократії в Давній Греції

1.1. Сократ і його ставлення до демократії

Сократ (470 до н. е. – 399 до н.е.) відомий завдяки його учням, зокрема Платону (424/423 до н. е. – 348/347 до н. е), який згадував свого видатного вчителя на сторінках власних філософських трактатів [1], та небагатьох інших праць його слухачів [3]. «Найвідоміші учні й послідовники Сократа, як і він сам, здебільшого стали прихильниками й ідеологами навіть не стільки аристократії, скільки так званої інтелектуальної демократії, тобто не від народження, а тільки за умови належної ґрунтовної освіти та здатності зробити раціональний вибір» [5, с. 6]. Коли у філософа запитали, яка найдивніша річ у світі. Той відповів – це тиран, який дожив до старості. Сократ та його відомі учні говорили, що демократія є незрячою, якщо не вчити людей голосувати, тобто політичній грамотності.

У Давніх Афінах йдеться про аристократичну демократію, де тільки приблизно десята частина жителів мали політичні права. Хоча в багатьох джерелах Сократа зображують як філософа, який абсолютно не сприймав демократію, мабуть, доцільніше сказати, що він був противником родової аристократії. Загалом мислитель виступав за свободу людини від зовнішніх обставин, і згодом частина його слухачів намагалася боротися з рабством [5, с. 6]. Хоча, очевидно, Платон до цієї категорії не належав. Карл Поппер напрочуд цікаво пише про сутність Сократа. «Сталося так, що більша частина його життя пройшла за умов демократії і, будучи добрим демократом, він вважав своїм обов'язком розкрити некомпетентність і торохтійство окремих демократичних лідерів своєї доби» [2, с. 148]. Прикметно, але Сократ вважав, що жодна держава не може жити без правил, тобто закону [3].

На переконання Сократа, людина має інтернальну сутність (*термін вперше застосовує Джуліан Роттер (1916 – 2014)*), тобто здатна одноосібно приймати рішення, прагнути до самопізнання, нести відповідальність за власні вчинки. Давньогрецький філософ закликав, щоб людина сама обирала собі певну соціальну роль, натомість Платон підтримував принцип заздальгідь визначеної заради кожної людини позиції у загальному розподілі суспільної праці, ієрархії. Отже, Сократ, на відміну від свого учня Платона, стверджував, що людина являє собою самодостатню особу [2, с. 92]. «На цьому шляху великий мислитель, якого Дельфійський оракул назвала наймудрішим із мужів, вчив уникати упереджень, адже вони заважають самореалізації й стримують божественне начало...» [5, с. 6]. Застосовуючи метафоричне світло його прихильники та й сам філософ називав себе лікарем, який лікує мораль, оводом, що докучає шляхетному, але лінивому коню. Це порівняння Сократ застосовував виступаючи перед журі присяжних упродовж судового процесу над ним, у сімдесятирічному віці. До слова, філософ асоціював із ледачим конем все місто – Давні Афіни.

«Незважаючи на походження з робочого класу, Сократ здобув гідну освіту, захоплювався філософськими діалогами, займався музикою, гімнастикою, математикою, скульптурою – до слова, звичайними справами для грецької молоді античних часів. Слід зауважити, що в Давній Греції любили конкуренцію та прагнули її. Вважаємо, що саме конкуренція є однією із системо утворювальних основ, важливою цінністю демократичного процесу. Тож не випадково саме там пройшли перші Олімпійські ігри та виникла сама демократія. До того ж основними чеснотами людини Сократ вважав стриманість, мужність, справедливість, що доводив власним способом життя» [5, с. 6]. На думку філософа, краще страждати від несправедливості, аніж чинити її [2, с. 123]. Водночас твердив: лише той побоюється старості, хто не дозрів ментально. «Беручи активну участь у публічних дискусіях, що є ознакою демократичної людини, завжди був логічним, щирим, іронічним і переконливим. Напевно у пам'яті співрозмовників, слухачів його лекцій та нащадків він залишився цілком самодостатнім, упевненим, принциповим, уважним, виваженим і хоробрим. Захищав своє місто, зокрема у війні зі Спартою, та мав відзнаки за відповідні звитяги. Зневажав помпезне світське життя та у будь-яку ціну прагнення публічного успіху, не визнавав жодних авторитетів. Сповідував мінімалізм, навіть аскетизм, уникав крикливої розкоші, не брав грошей з учнів, і це викликало подив та обурення у його саркастичної дружини, яка належала до вищого класу» [5, с. 6].

Британсько-австрійський соціолог, логік Карл Поппер (1902 – 1994) досліджуючи твори Платона, зокрема «Горгія» теж вважає, що Сократ був як антиавторитарним егалітаристом, так і ратував за індивідуалістичні цінності на противагу колективістських [2, с. 149]. Хоча в сучасній політичній теорії вважають, що індивідуальні цінності одним із перших почав відстоювати – Томас Гоббс (1588 – 1679). Можна сказати, що Сократова освіта загалом, й політична зокрема, спрямовані на розвиток самокритичності в людині. Марк Твен (1835 – 1910) іронічно відзначав принаймні дві якості політика. По-перше, абсолютне незнання справи та, по-друге, абсолютна впевненість у собі. Натомість політик, на думку Сократа, – це насамперед прихильник правди та мудрості, а не фахівець, і його мудрість має полягати тільки в усвідомленні власної обмеженості [2, с. 158]. У такому сенсі він проголошував себе єдиним політиком своєї доби [2, с. 150]. Згадаємо його відоме твердження: «Я знаю, що нічого не знаю».

Хоча у платонівській «Державі» Сократ зображується прихильником монополії правлячого класу майже на все. Водночас філософ у Сократа – це скромний індивідуаліст, раціональний шукач істини, а у Платона в його правлячому класі – це богоподібний, всезнаючий цар, всемогутній гордий носій істини, тоталітарний напівбог [2, с. 153]. Правлячий клас, згідно задуму Сократа та Платона, немолодий. На їх думку, справжнім незалежний мудрецем є лише той, хто пройшов під фізичної сили і знаходиться на схилі свого життєвого циклу, після п'ятдесяти років [2, с. 155]. Вони твердили, що вся відповідальність стосовно гармонії та миру у полісі покладена на два класи

(правителі, воїни) з трьох існуючих. Проте їх представники не повинні отримувати жодної винагороди. Чи це справедливо? Сократ надає, те що професор Стівен Сміт (1951) називає, кульгавою відповіддю (*lame response*). Зокрема зазначає, що таке суспільство будується не для щастя однієї людини, а заради добробуту всього полісу. А втім, все ж таки два соціальні класи залишаються без певних благ, як тоді все суспільство може стати щасливим, коли два з трьох соціальних класів не отримують того, що можна вважати винагородою [4]. Означений парадокс на сторінках платонівської праці залишається без відповіді Сократа.

Сократ подобався людям й завдяки своєму ексцентризму. Знов-таки заняття він проводив передусім у громадських місцях, був цілком публічною особою. На цьому тлі виявляв себе талановитим, харизматичним, комунікабельним, допитливим оратором. Коли Сократ починав філософствувати, його неприваблива зовнішність відходила на другий план. З огляду на різноманіття чеснот мислителя багато афінських громадян, особливо молодь, захоплювалися його думками, адже він легко скидав інтелектуальні авторитети, це дуже не подобалося тогочасним правителям. Прикметно, що слухацька аудиторія класика складалася з різноманітних соціальних груп: ремісників, аристократів, безхатченків, солдатів, торговців та ін. З одного боку, Сократ прагнув займатися просвітою населення, у такий спосіб удосконалити суспільство, мотивувати прагнути влади лише досвідчених фахівців, а з іншого – переймався, щоб його слухали тільки забезпечені й високостатусні громадяни міста, які є освіченішими та мають вагомий вплив у суспільстві, а отже, здатні його ефективніше змінювати [5, с. 7]. Зважаючи на це, напевно, можна засумніватися щодо цілком демократичної сутності відомого філософа. Хоча, на нашу думку, він виступав радше за неприйняття лотократії, ніж загалом всієї демократії.

Так, в «Державі» Платона можна прочитати, що «...мислитель, скептично ставився до певних похідних демократичного типу політичної системи, насамперед в образі лотократії та неосвіченої демократії. Він не сприймав їх поряд із монархією, тиранією і плутократією. Відоме метафоричне світло вмикає вчений, порівнюючи суспільство з кораблем, на якому необхідно обрати капітана. Зокрема, Сократ зазначає, що не можна знайти гідного капітана тільки за жеребом. На його слушну думку, очолити корабель повинна людина, яка має певні здібності, чесноти й освіту. Іншими словами, вибір має бути не випадковим, зумовленим не швидкоплинними емоціями, а наявністю у кандидата компетенцій до керування; вибір, зроблений освіченим громадянином, свідомим, який розмірковує раціонально та глибоко. Інакше на авансцену політикуму виходять або абсолютно невідгодовані люди або, ще гірше, демагоги, тобто харизматичні, улесливі оратори, які призводять суспільство до різноманітних соціальних потрясінь» [5, с. 8, 9].

На сторінках платонівських трактатів «видатний грек зауважує небезпеку пошуку занадто легких відповідей на тлі емоційного вибору в межах демократії: спробуйте порівняти у виборчому процесі двох кандидатів в образі

умовних медиків – один із них пропонує лікуватися лише цукерками, а інший – гіркими, але ефективними ліками. Сократ ставить риторичне запитання: кого саме обиратиме натовп? Тому, як і багато дослідників після нього, зауважує, що демократія без належної освіти та раціонального мислення – утопія...» [5, с. 9].

Отже, мислитель недолюбливав лотократію і, зрештою, саме від неї постраждав. «...Більшість справедливо вважала Сократа видатним філософом із багатьма чеснотами, проте були і такі, котрі сміялися з нього, з його «безплідних» мрій. Варто наголосити, що з часом їх ставало дедалі менше, оскільки навіть сьогодні небагато зможуть йому дорікнути стосовно того, як він жив. Інші ще в давні часи справедливо захоплювалися греком як хоробрим захисником своєї батьківщини, що ніколи не поступався власними принципами. Зауважимо, суд у Давніх Афінах існував у вигляді Ради п'ятисот громадян [3], яких обирали жеребом – саме вони у 399 р. до н. е. за наклепом із невеликою перевагою (52% *проти* 48%) засудили Сократа до страти. Водночас зазначимо, що, напевно, і сучасний суд присяжних не завжди гарантує найсправедливіший вирок, але вважаємо, що попри всі контраверсії він доволі значущий для демократичного розвитку суспільства. На цьому, зокрема наголошував багато століть потому у своєму класичному дослідженні Алексіс де Токвіль. Тож і лотократія, як певна форма демократії, незважаючи на ганебну сторінку у процесі власної інституціоналізації та несприйняття з боку Сократа, сьогодні має певний модернізаційний потенціал, оскільки в теорії здатна перетворити закриту, імітаційну, аристократичну демократію, яка в деяких країнах збільшує соціальну дистанцію між багатими і бідними, здебільшого псує якість життя пересічної людини, на відкриту демократію, справжнє народовладдя, що є ближчим до «золотого стандарту» суспільства середнього класу» [5, с. 9].

Загалом, напевно, можна сказати, що Сократ радше був прихильником меритократії, ніж загального виборчого права, тому навряд чи його можна називати демократом у повному сенсі цього концепту. Філософ не сильно вірив у практичність ідеї «ідеальної держави» Платона – щоб філософи царювали, хоча прагнув такого в теорії, вважаючи це найбажанішою моделлю. Проте залишається відкритим запитання: хто буде освічувати та готувати філософів? Водночас доцільно зазначити, що сам Сократ тоді мав можливість філософствувати завдяки афінській демократії, не зважаючи на те, що ставився до її неосвічених форм вияву скептично [4].

Список літератури:

1. Платон. (2000). Держава. Пер. з давньогр. Д. Коваль. К.: Основи. 355 с.
2. Поппер, К. (1994). Відкрите суспільство та його вороги. Том 1. Перекл. з англ. О. Коваленка. К.: Основи. 444 с.
3. Introduction to Political Philosophy with Steven B. Smith. (2008). 3.Socratic Citizenship: Plato's Crito. Yale Courses. Отримано з: YouTube.
4. Introduction to Political Philosophy with Steven B. Smith. (2008). 6.Philosophers and Kings: Plato's Republic, I-II. Yale Courses. Отримано з: YouTube.
5. Ніколенко, В.В. (2021). Соціально-політична думка видатних вчених минулого: від аристократії до демократії. Навчально-довідковий матеріал до вивчення курсу «Соціологія політики»: Дніпровський національний університет імені О. Гончара. 107 с.

1.2. Проблематика соціальної однорідності у науковій спадщині Платона

Доцільно зауважити, що «демократія як світоглядна парадигма і тип політичної системи в усі часи привертала увагу дослідників. Її слабкі та сильні сторони висвітлювала безліч видатних учених і державних діячів. З одного боку, більшість авторів в узагальненому образі розуміє демократію як правління більшості з урахуванням думок меншості. А з іншого, наприклад, Альбер Камю (1913 – 1960) стверджував, що демократія – це не стільки закон більшості, скільки захист інтересів решти суспільства» [1, с. 89]. Найперші моделі демократії виникли у Давніх Афінах приблизно у V ст. до н. е. Тоді афінська демократія конструктивно вирізнялася на тлі тиранії, автократії та олігархії – навіть незважаючи на те, що політичною діяльністю займалася відносно невелика кількість афінських громадян (*приблизно від 30 до 50 тисяч осіб*), які мали активні й пасивні політичні права, на відміну від жінок, дітей, молоді, рабів, засуджених та іноземців [1, с. 89].

Прикметно, що для такої діяльності була характерна пряма форма застосування, водночас і лотократія, демархія, стохократія або вибори згідно жеребкування [1, с. 89]. Іншими словами в Давній Греції заради здійснення демократії застосовувались і вибори, і жереб. За цих обставин саме демархію афіняни здебільшого сприймали як демократичну процедуру, де панував принцип рівності, тобто створювалися широкі можливості для максимальної залученості різноманітних громадян до управлінських механізмів. Натомість вибори розцінювали переважно як аристократичний процес, коли здебільшого обирали найдостойніших. Аристократичність полягала у тому, що посади обіймали зазвичай одні й ті самі. Так, наприклад, Перікл – афінський стратег, обирався на означену посаду десятки разів. З огляду на це Арістотель називав вибори не лише аристократичною, але й олігархічною процедурою. До слова, саме він «поставив на ноги» риторику – мистецтво переконання.

Проте розпочнемо з Платона (428/27 – 348/47 *рр. до н. е.*), який так само як й Арістотель спокійно ставився до рабовласницького устрою, аристократії. Афінський філософ вважав людину недосконалим створінням, оскільки вона постійно прагне спілкування з іншими. У цьому аспекті його думки повністю поділяв знову ж таки Арістотель, на відміну Томаса Гоббса. До того ж Платон стверджував, що людина немислима поза державою. Філософ не відмежовував суспільство від держави і вважав, що досягти ідеалу людина може тільки у релевантному полісі-суспільстві-державі. До того ж зауважував, що середня особа може стати моральною тільки у правильно організованій державі, а остання має стати прообразом справедливої людини [2, с. 83]. Водночас найважливішими чеснотами масового громадянина вважав мужність, мудрість, здатність володіти собою. Виступав проти хабарництва, користолюбства, розбещеності, легковажності, невігластва, натомість підтримував свободу держави та розподіл праці. Найвище щастя для людини,

на думку Платона та Арістотеля, – це «середній шлях», уникати крайнощів [2, с. 84].

Грецький філософ багато мандрував, прагнув застосовувати філософські знання заради просвітництва можновладців. Проте, існує й інший погляд на означені подорожі Платона, а саме: що він брав участь у політичних інтригах, що дев'ять із випускників його Академії зрештою при владі стали тиранами. От до чого, на думку Карла Поппера, призвела його логіка управлінської освіти, система підбору та підготовки представників правлячого класу [5, с. 158].

Симптоматично, що вагомою «...сторінкою в розвитку наукової думки античності було вчення Платона про державу і політику. В його утопії людина повністю залежна від держави як форми найвищого розуму. Те саме можна сказати і про теорію політичної філософії Томаса Гоббса. Форма ідеальної держави, за Платоном, – це поліс-місто-державна – основна форма давньогрецької державності. На думку філософа, саме від прагнення до справедливості йдуть соціальні інтенції стосовно створення держави, закону та взаємних угод» [2, с. 86]. «Справедлива людина – достойна і мудра, а несправедлива – невіглас і лиха» [4, с. 35]. «І для людини, і для держави розсудливість постає як одна з основ справедливості. Крім того, поширеними соціальними наслідками виявів зворотного є чвари, ненависть, міжусобиці, а справедливості – однодушність, дружба, суспільна інтеграція. На слушну думку Платона, закон – наріжний камінь у будівлі будь-якої держави, якщо навпаки – вона довго не протримається, іншими словами, там, де володарі є раби закону, така держава буде найміцнішою» [2, с. 86].

Такий підхід повністю поділяв й Арістотель. Згадаємо, що впродовж XVI – XVIII ст. навколо цієї ідеї вибудовувалася ліберальна ідеологія. Справедливі закони, за Платоном, мають відповідати інтересам всієї держави, а не купки можновладців. Лише правова держава здатна повноцінно забезпечувати свободу, соціальну солідарність та домінування розуму [4, с. 37]. До того ж доцільно наголосити, що і розум, раціональне мислення були наріжним каменем у процесах інституціоналізації лібералізму.

На думку Платона, саму державу можна вважати справедливою, коли кожен із трьох соціальних станів послідовно прагне виконувати свою роботу [2, с. 86]. «Отже, держава, як на мене, виникає тоді, – говорив один із філософів на сторінках трактату Платона – коли будь-хто з нас самотужки не може забезпечити собі вкрай необхідні речі, а має потребу ще багато в чому» [4, с. 54]. В «ідеальній державі» Платона царі мають філософствувати, а філософи – управляти. Утім варто зауважити, що можновладці мають здебільшого упорядковувати і служити, а не владарювати і примушувати. Багатство царів-філософів має полягати не у накопиченні матеріальних скарбів, а насамперед у добродіючому і розсудливому житті, саме це забезпечує щастя будь-якій людині [4, с. 216]. На переконання Платона, спокій від нещастя обов'язково настане, коли до влади прийдуть справжні філософи [2, с. 86]. З огляду на це можна пригадати освічений абсолютизм в Європі XVIII ст., четвертого

президента США Джеймса Медісона (1751 – 1836), відомого державного діяча, вченого Олександра Гамільтона (1755 – 1804).

«Філософи – це ті, хто прагнуть бачити істину. Отже, вони мають бути мудрими, правдивими, позбавленими дріб'язковості у думках і вчинках, базікання та лякливості, не сприймати будь-який вияв брехні й прагнути до істини. Загалом їх важко вивести з рівноваги. Крім того, найкращі правителі завжди мають специфічну мотивацію до влади, здебільшого вони за неї не борються, а прагнуть її тільки, коли цього вимагає ситуація. На слухну думку Платона, гнатися за владою без нагальної потреби – це ганьба» [2, с. 86]. «...У державі, де люди, яким випадає правити, менш за все рватимуться до влади, керівництво здійснюється щонайкраще і колотнечі як такі відсутні, а там, де правителі налаштовані протилежно, цілком інакше все виглядає і в державі...» [4, с. 215]. Зважаючи на це, вагомою чеснотою державного діяча вважають мистецтво своєчасно прийти й піти із займаної посади. На цьому тлі можна згадати давньоримського тирана Діоклетіана (242 – 311), який через хвороби добровільно зрікся імператорського трону. Водночас Карла Густава Маннергейма (1867 – 1951) – відомого фінського генерала, який сам добровільно пішов із політики.

Наскрізною лінією через усю працю Платона «Держава» проходить думка, що управляти країною важко, відповідальність і значення освіти, тобто як набутого, так і успадкованого хисту до керування – безмежно вагомі. Між іншим відомо, що Стівен Джобс (1955 – 2011) і Марк Цукерберг (1984) хоча і вважаються ефективними управлінцями, все ж таки свого часу вони покинули навчання в коледжі. Попри це, такі випадки є радше виключенням із правил. Сьогодні багато фахівців показують пряму залежність між здобутою освітою та успіхами професійної кар'єри.

Варто зазначити, що в платонівському «...трактаті філософи здебільшого оспівували не стільки найвидатніших осіб, скільки життя звичайної людини. Експектації на соціальну рівність і заборону приватної власності, зокрема, були спричинені прагненням звести нанівець будь-яку можливість спадкоємства класового статусу, а також реалізувати на практиці принципи меритократії. Тож про увагу до пересічної особи можна говорити, зважаючи на багато епізодів із його праць. Так, у трактаті Платона «Держава», за однією з легенд, саме долю непримітної людини обрав Одисей після всіх поневірянь. В одному з міфів за жеребом він обирав свою долю останнім, саме тому вибору в нього вже не залишилося. Однак, за словами героя, якби у нього була можливість обирати першим, він хотів би стати саме пересічною людиною. Начебто Одисей уподібнився особі, яка думає трохи простакувато, проте, як казали поети, звання простою людини ще треба заслужити. Водночас можна припустити, що Платон намагався у такий спосіб опосередковано підкреслити: здебільшого доля непересічних людей сповнена не комфорту, а знегод і важких випробувань на стійкість характеру і силу духу» [2, с. 87].

Зі свого боку «стражі-воїни виконують важливу частину суспільного розподілу праці – захищають державу та висувають найкращих до лав

правителів. Одночасно стражі стежать за тим, щоб товарно-грошові відносини не потрапили у сферу вельможних адресатів, яким заборонено займатися торгівлею та й взагалі торкатися золота або срібла, оскільки розвиток такого обміну може призвести до завеликого накопичення багатства (*скарбів*) серед можновладців. Крім того, у платонівській державі демос має бути позбавленим права на зброю – вчений прагнув зробити її атрибутом лише військової касты. Вона, звільнена від виробничої праці, мала б жити тільки за державні, громадські кошти. Заради нівелювання внутрішніх протиріч усередині панівного класу пропонував запровадити для філософів і стражів загальну власність на засоби виробництва, рабів, предмети особистого споживання та навіть жінок» [2, с. 87]. «...І діти, і жінки мають бути спільними, має бути спільний дах над головою, спільні банкетні зали, і нічого не повинно бути у приватному користуванні» [4, с. 150].

«Натомість працівникам, за Платоном, не заборонено послуговуватися приватною власністю, образ їхнього життя регулює держава, якій вони надають матеріальні блага» [2, с. 87]. Як бачимо, за таких обставин одні класи мають працювати, інші – захищати, треті – управляти.

В ідеальній державі Платона, на відміну від думок Арістотеля, панує гендерна рівність. «Отже, друже мій, у будівників держави не може бути жодної справи тільки заради жінки, тому що вона жінка, чи лише для чоловіка, тому що він чоловік. Однакові природні властивості розсіяні у живих істотах обох статей, і до всіх занять надаються за своєю природою як жінка, так і чоловік» [4, с. 146]. Проте знову ж таки вважають, що його учень Арістотель дотримувався протилежної думки щодо гендерної рівності. Він стверджував, що чоловіки мають певну соціальну першість над жінками. Такі упередження того часу, знайшли своє відображення у працях філософа [3]. Чого варто тільки одне його твердження: жінка без макіяжу, теж саме, як їжа без солі? Воно красномовно говорить про деякі аспекти світогляду одного з видатних випускників давньогрецької Академії. До того ж Арістотель щонайменше цікаво формулював визначення краси. На його думку, краса – це доцільність, а доцільність – це все те, що має значення з огляду на продовження роду. У такому контексті вагоме значення відіграє підсвідомість, архетипи колективного несвідомого, котрі набувають вигляду інтуїції, голосу серця, оскільки саме вони без складнощів ідентифікують у статусному образі іншого певні маркери, які відповідають за здоров'я людини, а отже й за красу. «Платон зауважував, що дітородний вік для жінок – від 20 до 40 років, а для чоловіків – приблизно 20-50. Особливо філософи цінували відважність, і винагородою цьому мала б стати якомога більша кількість шлюбів для безстрашної людини, щоб від неї народжувалось якомога більше нащадків» [2, с. 88].

«Прагнучи побудувати «ідеальну державу», Платон досліджував їхні типи... Із тих, що реально існують, правильними вважав лише два типи: монархію і аристократію. Неправильними формами управління давньогрецький учений визнавав: тимократію, олігархію, тиранію та

демократію» [2, с. 88]. «Загалом у платонівських діалогах філософи особливо засуджували тиранію та олігархію, де можновладці мають силу та відповідні закони, які їх захищають, натомість прості люди змушені їх обслуговувати. Тож мудреці справедливо вважали, що справжня влада має зважати насамперед на інтереси того, хто їй підпорядкований» [2, с. 88].

Тож олігархія, демократія і тиранія, за Платоном, – це форми правління, які мають найчисельніші вади, він називав такі форми правління хворобами держави. Доцільне ж управління державою, згідно філософів, – це правління аристократів, або монархія [4, с. 138]. Основною вадою сучасного йому суспільства філософ вважав його поляризацію на багатих і бідних. Ми будуюмо державу постійно, стверджував Платон, не так, щоб дехто у ній був щасливим, але так, щоби вона була щасливою у цілому [4]. «Бідність – це родюча соціальна основа для різноманіття негативної девіації – за її локалізацію має відповідати держава, але у не силовий спосіб, а з допомогою поширення так званого інтернального типу психологічного самоконтролю особистості» [2, с. 87]. Хоча, звісно, такого терміну тоді ще не існувало.

Британсько-австрійський соціолог, логік Карл Поппер називає Платона одним із засновників тоталітарної ідеології. На сучасному етапі ідеологію інколи сприймають як програмне забезпечення для суспільства. Притому зауважують, що «слово» керує «мечем», «меч» керує «золотом», а «золото» усім іншим. Доволі контroversійна думка, але не можна не визнати величезну роль певної ідеології у житті будь-якої суспільної системи. Зокрема, філософ пропонував скасувати приватну власність, запровадити державне виховання дітей, встановити примусову соціальну рівність. Невідомо, як далеко Платон зайшов би у своїх роздумах, але практичних шляхів побудови «зразкової» країни запропонувати не зміг. І хоча Лікургу все ж таки вдалося втілити в реальне життя Спарти окремі платонівські проєкти, сама Спарта не протрималася довго. Тож «ідеальна держава» дослідника загалом лишилася недосяжною і дуже суперечливою моделлю.

І все ж таки Платону були притаманні й демократичні характеристики, зокрема, він не заперечував наявність різних думок на шуканні величини з-поміж учнів його Академії, більш помірковано ставився до питання гендерної рівності тощо.

Список літератури:

1. Nikolenko V. (2020). Афінська держава та демократія у науковій спадщині Аристотеля. Філософія та політологія в контексті сучасної культури, 12(1), С. 87-94.
2. Nikolenko, V. (2020). Соціально-політична думка Платона: протосоціологічний вимір. Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках, 3(2), 81-91.
3. Introduction to Political Philosophy with Steven B. Smith. (2008). 7.The Mixed Regime and the Rule of Law Aristotle's Politics, I, III. YaleCourses. Отримано з: YouTube.
4. Платон. (2000). Держава. Пер. з давньогр. Д. Коваль. К.: Основи. 355 с.
5. Поппер, К. (1994). Відкрите суспільство та його вороги. Том 1. Перекл. з англ. О. Коваленка. К.: Основи. 444 с.

1.3. Демократія у працях Арістотеля

Арістотель був відомим аристократом, рабовласником того часу. Рабство, нерівність для філософа було природнім станом речей, на відміну, скажімо, від Томаса Джефферсона та багатьох інших прогресивних мислителів. У його просвітницькій діяльності можна простежити апологетику ідеології того суспільного стану, у якому він народився, а саме рабовласницького. Дослідник вважав рабство нормальним явищем, але зауважував, що рабами можуть бути тільки варвари, а не греки [3]. Арістотель застосовував аналогії з медицини, робив собі хіпстерські зачіски [2]. Видатному філософу подобалися елегантні речі, красиві зачіски, прикраси, нерідко він обирав взуття на високих підборах, сповідував вільний спосіб життя. Платону не подобалися новаторські, модні прагнення свого учня, але ставився він до цього, як і до інакших думок слухачів Академії, цілком демократично. Іншими совами, спокійно сприймав різні судження учнів. Арістотель приблизно впродовж двадцяти років був дотичним до платонівської Академії.

Політика, за Арістотелем, це мистецтво жити разом, вона має бути заснована на ефективних методах медіації, посередництва. Політика – це також й певні зусилля, які спрямовані на обґрунтовування та вирішення конфліктів щодо визначення справедливості. Отже, саме зважаючи на означену логіку політичного мистецтва філософ бачив можливість для примирення всередині суспільства, узгодження інтересів різних соціальних класів, верств, груп. У такому вимірі сама політична система – це каналізація деструкції та її приведення до соціально схвалюваних форм утилізації. Суспільний характер конструктивного суспільства, за Арістотелем, має відрізнятися стриманістю, самоконтролем, соціальним балансом, функціями посередництва тощо. Все це має стояти на несучій конструкції, загальному знаменнику у вигляді права, закону. «Rule of law» має бути над «one», «few», «many», тобто різними системами державного управління, що засновані на волі одного, декількох, багатьох. До слова, закон як наріжний камінь будь-якої держави – це один із важливих елементів у парадигмі лібералізму [4].

Сьогодні політичний режим тлумачать як мережу державних і недержавних інститутів та формальних правил, що обумовлюють механізми концентрації або розподілення влади серед громадян [2]. Арістотелю одному з перших належить важливий постулат щодо визначення важливих демократичних положень стосовно необхідності поділу будь-якої влади на законодавчу, судову і виконавчу гілки. З одного боку, основна мета конструктивного політичного режиму – це продукувати, примножувати чесноти своїх громадян, а з іншого – кожен політичний режим базується на верховенстві статусу, авторитету, потужності, прагненні до керування іншими, тобто більшою мірою на політичних чинниках, ніж економічних [2].

Сама ідентичність людини створюється, згідно філософа, з огляду на певний режим. Проте режим – це не військовий альянс, не комерційне об'єднання, а спільнота, система, яка заснована на дружбі, довірі, соціальному

капіталі тощо. До того ж громадянин – це не тільки той, хто отримує задоволення від наявного політичного режиму у вигляді захисту, відчуття передбачуваності, дії закону, тобто має певні права, але й сам створює, будує політичний режим, наприклад, приймає активну участь у справах полісу [2], отже, виконує ще й громадянські обов'язки.

На думку філософа, люди – це соціальні істоти, які залежать один від одного. Навіть радше політичні істоти, тому що вони мають заради власного добробуту (*well-being*) обов'язково приймати участь у житті полісу. Ті, хто знаходиться поза полісом, це або «*God*» або «*beast*». «З огляду на це Арістотель активно досліджував питання громадянства. Нагадаємо, що у Давніх Афінах громадянський статус особи визначали за наявністю певних прав, насамперед права брати участь у політичній, військовій і судовій діяльності. Мислитель також вважав громадянами лише тих, хто захищав поліс, був причетний до його управління, до справ судочинства. Загалом, на думку Арістотеля, характерною ознакою вільного громадянина насамперед є його можливість повноцінно проводити дозвілля, реалізовувати власні активні та пасивні політичні права, приймати участь в процесах судочинства. Все це необхідно для реалізації евдемонії. Останню філософ тлумачив як певні соціальні практики, зумовлені наявністю естетичної та споглядальної діяльності. Представлену соціальну групу Торстен Веблен досліджував у своїй праці «Теорія дозвільного класу»». Однією з необхідних умов повноцінного життя пересічної особи Арістотель вважав наявність природних прав, які існували ще до оформлення соціально-політичних відносин [2].

Згідно філософа, поліс-місто-держава існує заради досягнення щастя громадян. Натомість держава для Томаса Гоббса – це той Левіафан, який дозволяє відчувати безпеку, тобто має раціональну основу, що прослідковується в багатьох сучасних економічних теоріях. В межах ліберальної ідеології держава існує, щоб забезпечити свободу людині заради досягнення її приватних цілей.

Політичні режими, за Арістотелем, диференціюються, з одного боку, на такі, де можновладці вправно управляють та, з іншого – корупційні, девіантні аналоги. Конструктивні режими – це монархія (*правління одного*), аристократія (*правління декількох*), політія (*правління багатьох*). Деструктивні – це тиранія (*правління одного*), олігархія (*правління небагатьох заможних можновладців*), демократія (*на його думку, правління багатьох бідних*). Симптоматично, що він схвалював практики остракізму. Притому політія, на думку філософа, це своєрідний «мікс» принципів олігархії та демократії. Слід зазначити, що ідеальною моделлю соціальної структури вчений вважав її «ромбовидний» варіант, тобто був прихильником середніх верств суспільства [3, с. 90]. Принципи дисперсії влади, про які в Давній Греції говорив ще Арістотель, зауважував й Джеймс Медісон, що було закладено за його участі в Американську конституцію. Логіка означеного є доволі простою, коли багато фракцій в політиці, тоді легше врівноважувати конфлікти. Все це є важливим державним каркасом для процвітання міста та недопущення тиранії.

Також, згідно Арістотеля, добробут полісу був важливішим добробуту однієї людини.

«Цікаві погляди Арістотеля на устрій держави ґрунтувалися на зібраному і впорядкованому ним емпіричному матеріалі щодо соціально-політичного життя у більше, ніж ста п'ятдесяти грецьких містах-полісах. В Афінській державі вважали, що за правильних форм правління або конституцій (*політій*) правителі керують заради спільного блага, а за неправильних – заради власного. Такі думки повністю збігалися з ідеями Арістотеля. Він також розрізняв форми правління, зважаючи на об'єкт досягнення користі від цього – більшість або меншість. До конструктивних форм правління мислитель відносив монархію (*правління одного заради спільної користі*), аристократію (*влада небагатьох для загального блага*) та політію (*правління більшості для спільної користі*). На думку філософа, спотворена форма монархії – це тиранія, аристократії – олігархія, політії – демократія. Отже, монархію, аристократію та політію, за Арістотелем, можна вважати правильними формами державного правління, оскільки вони орієнтовані на досягнення насамперед загального суспільного блага. Натомість деструктивні форми правління – тиранія, олігархія, демократія – спрямовані на благо невеликої частини панівних верств суспільства» [3, с. 89, 90]. «До того ж Арістотель конкретизував деякі небезпечні форми правління, скажімо, олігархію як владу купки багатіїв, що опікуються насамперед власним багатством, та демократію як панування найбідніших верств, якими часто маніпулюють на свій розсуд кмітливі демагоги» [5, с. 92].

А втім, афінський стратег Перікл, якого обирали на цю посаду десятки разів, сприймав демократію як найбажанішу форму правління, яка захищає інтереси більшості. «Однак Арістотель бачив у демократії певні загрози, які заважають насправді реалізувати інтереси більшості. Бажаний або ідеальний устрій держави, як було зазначено вище, він ідентифікував з аристократією, або, згідно сучасної термінології, меритократією, зважаючи саме на первинне значення цього слова – правління найкращих. До речі, інколи певні вчені поділяють доволі контroversійну думку, що просвітницька монархія або просвітницький абсолютизм протягом історії людства є одна з найефективніших форм володарювання» [3, с. 92]. І все ж Арістотель доходить висновку: найкраще правління – це правління згідно розумних і справедливих законів, яким мають підпорядковуватися всі громадяни.

«Як можна дізнатись із праці філософа «Афінська політія», на всі посади, що входили до кола звичайного керування, афіняни обирали кандидатів за жеребом, тобто за принципом лотократії, демархії. Виняток становили військові посади, завідувач видовищним фондом і керівники системи водопостачання. У цих випадках кандидатів було прийнято обирати за підняттям рук, тобто прямим голосуванням. Ці посадові особи займали свої місця впродовж чотирирічного терміну, тобто від свята до свята, яке відзначали на честь богині Афін» [3, с. 92, 93]. «Цікаво, що тоді мав місце політичний абсентеїзм у вигляді, з одного боку, небажання деяких народних

обранців активно правити державою, а з іншого – й деяких пересічних афінських громадян» [3, с. 89].

Крім того, філософ виступав за приватну власність, комерцію, але проти торгівлі, що заснована лише на посередництві. Був прихильником соціального, економічного різноманіття, на відміну від Платона, який закликав до соціальної однорідності. «Крім того, Арістотель справедливо вважав, що платонівське скасування сім'ї та приватної власності насилує людську природу, тому це нереально втілити у повсякденному житті. Він зазначав, що вільний громадянин є власник від природи, тому думка про власність тішить його, тоді як загальну справу всі перекладатимуть один на одного» [3, с. 91]. Для нього загальний знаменник міста – це єдність в розмаїтті. Але головна мета життєдіяльності міста, це не продукувати багатство, на противагу думкам Адама Сміта. Згідно думок Арістотеля, багатство має існувати заради громадських чеснот, але не навпаки. Політичні вибори Арістотелю не подобалися, оскільки це, на його думку, продукує демагогію. Зважаючи й на це, він недолюблював демократію. Крім того, у разі тлумачення демократії на кшталт, що кожна людина має жити так, як їй заманеться, то філософ був проти такої свободи, отже й демократії. Мета найкращого політичного режиму – це мир, мета миру дозволити людині відчувати власне дозвілля, яке надає можливість займатись освітою, філософією. На думку Арістотеля, управлінська еліта насамперед має бути освіченою.

«На переконання Арістотеля, важливо, щоб в оптимальній державній моделі станова диференціація виконання соціальних функцій була замінена віковою, тобто замолоду громадяни ідеального поліса мали б виконувати захисну функцію, а у похилому віці – займатися політичною, управлінською діяльністю. А це вже суперечить принципам демократії. До слова, якщо говорити про найбільш резонансних політичних лідерів, то згадуються передусім Уїнстон Черчіль та Шарль де Голль, які обіймали високі посади вже у доволі пристойному віці. Крім того, афінський філософ справедливо зауважував, що одне з універсальних завдань держави полягає у забезпеченні повноцінного функціонування каналів висхідної соціальної мобільності, коли держава не пригнічує громадян, підштовхуючи їх до деградації, а навпаки, усіляко сприяє вертикальній мобільності» [3, с. 92].

Всім тим, хто прагне публічного управління має бути неприйнятним лукавство. До того ж такий людині не властиво поспішати, знову ж таки вона має здобувати освіту, читати, ну і саме такі громадяни краще підходять для державного управління. Філософія, згідно Арістотеля, – це практичне знання. Водночас основна чеснота політика, державного діяча – це застосовувати прикладне знання. Відповідно мислителя, основна мета досліджень у цій сфері вивчати переваги та недоліки певних політичних режимів. Мова політичного філософа має бути очищена від двозначності (*purged of ambiguity*), прямо, конкретно націлена [2]. Як для держави, так і для громадянина важливою чеснотою є духовитість (*spiritedness*). На його думку, політичне знання – це наука наук, мабуть, так само як для Огюста Конта соціологія мала б

знаходитися на верхівці наукової ієрархії. Для Арістотеля саме знання, освіта потрібні заради покращення політичного режиму. Він захищав позицію, що закон має стати продуктом творчості найкращих, тобто далеко не всіх, насамперед філософів. Загалом закон – це найкращий, але, на жаль, недосконалий інструмент пошуку справедливості. Сьогодні, з метою пошуку релевантності між законом та реальністю, існує парламент, саме він має прагнути нівелювати пробіли між, з одного боку, існуючим законодавством, а, з іншого – соціальною динамікою.

Цікаво, але в окремих місцях своїх творів Арістотель захищав принцип колективної мудрості (*wisdom of crowd*). А якщо так, тоді можна зазначити, що й певні вияви демократії теж. Він зауважив, що колективний розум в деяких ситуаціях може приймати більш адекватні рішення, ніж зусилля однієї людини, до того ж його важче корумпувати. А втім, філософ виступав й за монархію, аристократичне правління. Арістотель був прихильником радше освіченої аристократії, тобто його можна назвати (*antidemocratic elitist*). Напевно, він дотримувався принципів політичної релевантності, тобто зауважував майже відсутність чистих форм правління, або згідно М. Вебера «ідеальних типів». Зі свого боку пропонував «рецепти», у який спосіб можна поліпшити кожен тип політичного режиму. Напевно, на думку філософа, освіта має належати і бути доступною лише аристократичним верствам. Якщо б прагнення Арістотеля стали реальністю, то заклади вищої освіти, сьогодні були б доступні тільки окремим, елітарним соціальним групам. Чи можна погодитися з такою думкою? [1].

З огляду на ідеї дослідника, суспільства, які проживають у холодних кліматичних умовах, з одного боку, більшою мірою характеризуються духовитістю (*spiritedness*) – важливий чинник для супротиву агресії з боку інших, а з іншого – мають дефіцит дискурсивної думки (*deliberately thoughts, intellectual knowledge*). Відповідно філософа, в Азії, водночас таких країнах як Єгипет, Персія, навпаки, розвинутими є дискурсивні практики. В Греції з огляду на географічне становище достатньо присутнє як перше, так і друге, тому Арістотель розмірковував над розбудовою універсальної, глобальної монархії з фундаментом у вигляді грецьких законів. Отже, тоді була популярною думкою, що саме географічний чинник, як, до слова, і в праці Шарля Луї де Монтеск'є «Про дух законів», найбільше впливає на політичну культуру та політичну поведінку [2].

Зауважимо також, що сьогодні майже аксіоматичним є твердження, про неподільний зв'язок позаінституційних основ демократії з ресурсом соціальної довіри (Роберт Д. Патнем (1941) «*Making Democracy Work*», 1993). Ймовірно, це чудово розуміли у той час, принаймні про таке твердить Арістотель у своїх працях, згадуючи думки тогочасних політиків. Отже, Афінською демократією пишалися тогочасні можновладці та громадяни й постійно наголошували, що обрали такий порядок, щоб простому народу жилося краще, ніж вельможам [3, с. 87-94].

«Утім у цьому світі немає нічого абсолютного. Зважаючи на це, деякі філософи, зокрема Арістотель, помічали і недоліки зазначеної суспільно-політичної моделі. По-перше, подекуди маса (*охлократія*) була здатна «проковтнути» більш яскравих, підготовлених, талановитих особистостей. Як зауважував сам Арістотель, натовп іноді здатен був нав'язати свою думку більш освіченим. По-друге, влада довго ухвалювала державні рішення щодо повсякденних, побутових справ громадян. По-третє, демагоги часто зловживали ораторським мистецтвом для маніпулювання громадською думкою» [3, с. 94]. По-четверте, він не сприймав демархію або лотократію, зауважуючи, що подібні практики псуватимуть якість політичного мистецтва. По-п'яте, вбачав у демократії вседозволеність, волюнтаристське трактування свободи, коли громадяни забувають про обов'язки. Саме це Арістотель і вважав основними недоліками демократії. Утім, нагадаємо, він прагнув побудови такої держави, якою керували би з огляду на інтереси більшості, а також справедливі закони і встановлені суспільні звичаї, але обирав для цього антидемократичні механізми.

Водночас наприкінці зауважимо, що Арістотель зовсім не схвалював гіперболізовану єдність, соціально-економічну однорідність суспільного життя, адже це може загрожувати цікавому розмаїттю, змушувати людину обирати ту соціальну роль, яка може йому чи їй не подобатися. Натомість, за Платоном, мир та гармонія будуть домінувати, якщо кожна людина виконує свою справу, кожен клас виконує свою функцію. Ці три класові частини соціуму є конгруентними трьом частинам душі – бажаний, енергійній, раціональній.

Отже, Платон і Арістотель були противниками демократії, хоча й ратували за інтереси більшості. Проте механізми реалізації таких інтересів і прагнення до загального блага вони радше бачили в монархічних, аристократичних традиціях організації державної влади. Зазначимо, що Алексіс де Токвіль у власних дослідженнях намагався спростувати таке ставлення до демократії.

Список літератури:

1. Introduction to Political Philosophy with Steven B. Smith. (2008). 7.The Mixed Regime and the Rule of Law Aristotle's Politics I, III. YaleCourses. Отримано з: YouTube.
2. Introduction to Political Philosophy with Steven B. Smith. (2008). 8.The Mixed Regime and the Rule of Law Aristotle's Politics IV. YaleCourses. Отримано з: YouTube
3. Nikolenko V. (2020). Афіньська держава та демократія у науковій спадщині Арістотеля. Філософія та політологія в контексті сучасної культури, 12(1), С. 87-94.

Розділ II. Сутність влади та процесів державного управління в Європі напередодні процесів демократизації

2.1. Ніколо Макіавеллі про свободу та індивідуальні якості державця

Ніколо Макіавеллі (1469 – 1527) одним із перших продемонстрував інший бік політичного життя та верховної влади, далекий від сакрального. Його ім'я стало у політиці синонімом обману [3]. Роберт Кінг Мертон (1910 – 2003) стверджував, що одне з основних завдань соціології як науки полягає у дослідженні латентних функцій соціальних інститутів, також і знаменитий флорентійський філософ талановито висвітлював приховані, темні аспекти монархізму [1, с. 29].

У своїй найвідомішій праці «Державець» Ніколо Макіавеллі досліджує механізми здобуття й утримання верховної влади, насамперед у монархіях, водночас реакції суспільства на дії політичних лідерів [5, с. 5]. «Симптоматично, що Ніколо Макіавеллі, як і Томас Гоббс, бачив у людині від природи здебільшого деструктивні начала. На думку італійця, домінантні мотиви поведінки пересічної особи – це заздрість, власне збагачення, жадібність. Отже, й методи для управління такими людьми мають бути відповідними. Прикметно, американські соціологи XX – XXI ст. виокремили цікаву крос-культурну закономірність щодо якості життя пересічної особи: якщо в аксіологічній ієрархії людини перші місця займають такі цінності, як жадібність, заздрість і радість від володіння матеріальними речами, незалежно від статків вона матиме низький рівень соціального самопочуття» [1, с. 30].

За часів Ніколо Макіавеллі Флоренція була республікою, містом-державою [3]. Сам він порівнював себе з Христофором Колумбом, який відкриває нові аспекти влади та політики. Філософ ставив перед собою завдання розробити такий алгоритм здобуття та утримання влади, який би був максимально наближеним до реальності, на відміну від теоретичних побудов Платона або Августина Аврелія [3]. Дослідник намагався винайти модерну державу (*modern state*). Напевно можна сказати, що сам принц або державець Ніколо Макіавеллі – це один із перших (*self-made man*) [3].

Мислитель писав поезію, п'єси, але передусім був зацікавлений дослідженням політичного життя. Філософа ще називають засновником концепту аморального реалізму [2]. Інколи його також іменували вчителем зла. Хоча сам він вважав, що без зла не існує добра, що добро ґрунтується на злі [3]. Вже згадувана праця «Державець» (*The Prince*) обумовлена інтенціями обґрунтувати можновладцям як досягнути успіху в політичній діяльності. На його думку, політична гра робиться брудними руками. В філософській літературі означена проблема має саме таку назву – «*dirty hands*». На думку флорентійця, люди в античному світі більше любили свободу, ніж його сучасники, насамперед, зважаючи на певну освіту. Тоді освіта вибудовувалася навколо людини діючої, натомість, за його часів, вважав Ніколо Макіавеллі, навколо людини, що споглядає. Зауважував, що на процес освіти впливає й

релігія [2]. Тож, він виступав за відродження духу античності. Професор Стівен Сміт зазначає, що Ніколо Макіавеллі зробив для політичної теорії те, що сучасники відомого італійського філософа – Мікеланджело, Леонардо да Вінчі зробили заради мистецтва, живопису, скульптури [3].

На думку флорентійця, для ефективного виконання державцем власних функцій є корисним певний «тіх» між любов'ю та жорстокістю у ставленні до громадян. Водночас важливим є вміння впливати на громадську думку. Він виокремлює два типи суспільства: по-перше, де громадяни не бажають, щоб ними управляли тирани та, по-друге, таке, де царі прагнуть управляти людьми. Натомість, класик зазначає, у кожній суспільній системі можна знайти ці два класи, тобто хто бажає домінувати і клас тих, хто бажає, щоб над ними не домінували та залишили у спокої, такі громадяни не прагнуть влади, але й усіляко їй опираються [2].

На його думку, правитель в процесі управління країною має покладатися не на аристократію, яка є непостійною та примхливою, а на масову, пересічну особу, оскільки вона є більш постійною і передбачуваною. Крім того, аристократія прагне домінувати, тоді як пересічні люди цього не бажають. Це є прямою контраверсією з думками Платона та Арістотеля [2], які вважали, що центральну роль в процесі управління державою відіграє аристократія. Саме зважаючи на це, правитель має більшою мірою контролювати еліти, адже вони є основним джерелом конфліктів. Отже, одним з основних завдань можновладців є приборкати еліту та посилювати енергію життя, досяжницьку мотивацію, ентузіазм пересічних громадян, усіляко мотивувати їх дистанціюватися від лінощів [2]. Флорентієць прагнув, щоб люди навчилися захищати свободу, емансипувати себе, більшою мірою управляти власноруч своєю долею. З огляду на це вважають, що Ніколо Макіавеллі був замаскованим демократом, протодемократом, який саме в такій іпостасі цінував свободу [2].

До того ж у «Державці» Ніколо Макіавеллі зазначає, як монарху «...убезпечитися від ворогів, завести друзів, перемагати силою і хитрощами, прищепити народу любов і страх, солдатам – вірність і пошану, розправитися з тими, хто може чи повинен тобі шкодити, перебудувати по-новому давні порядки, бути суворим і милостивим, великодушним і щедрим, розпустити ненадійне військо і створити нове, дружити з королями і князями так, щоб вони мусили з утіхою робити тобі добро і боялися тебе зачепити...» [4, с. 438]. Флорентійський дослідник конкретизує свої поради, зокрема, з одного боку, радить: «якщо побоюєшся – нічого не роби, а коли вже робиш – нічого не бійся, а з іншого – закликає адекватно оцінювати свої можливості» [1, с. 30]. «На його думку, монархові за маленькі образи громадян і підданих завжди варто очікувати помсти, натомість великі можуть сходити з рук» [1, с. 30]. Річ у тім, що «кривди слід завдавати зразу, бо тоді менше відчуваєш їх окремо, і тому вони менше озлоблюють, навпаки, благодіяння треба робити потроху, щоб їх краще затирили» [4, с. 441; 442]. До того ж «наївно думати, що сильні світу цього заради недавніх послуг забуватимуть старі кривди» [4, с. 438]. У

цілому, на переконання мислителя, справжній монарх вирізняється могутністю, яка завжди самодостатня, тому не варто до неї залицятися, сподіваючися на взаємність [4, с. 433].

«На тлі суперечливої, насамперед із морального погляду, творчої спадщини Ніколо Макіавеллі доцільно виокремити й деякі цілком благородні мотиви. Зокрема, філософ прагнув інтегрувати всі італійські землі, вигнати з них загарбників. Для цього намагався створити у флорентійській республіці регулярну армію тільки з місцевих громадян і відмовитися від послуг найманців» [1, с. 30]. На переконання мислителя, завдяки саме ефективним законам та місцевій армії можна стати сильним володарем на своїй землі: «Головні підвалини всіх держав, як нових, так і старих чи змішаних, – це добрі закони і сильне військо» [4, с. 448]. Водночас, на думку вченого, будь-якому монарху варто усвідомити, що історична пам'ять є великою силою в процесі державного будівництва, а народів – що бажана свобода особливо не до вподоби тоталітарним завойовникам, отже, з нею вони насамперед намагатимуться боротися [4, с. 433].

«Погляди Ніколо Макіавеллі стали результатом вивчення й узагальнення ним окремих аспектів всесвітньої політичної історії. Вважав, що заради реалізації поставленої мети доцільно застосовувати будь-які інструменти, тобто мета виправдовує засоби. Згідно з міркуваннями подекуди одіозного філософа, майстерність управління державою передбачає наявність таких контрверсійних рис, як войовничість, авантюризм, незалежність від моралі, покладання на прихильність фортуни» [1, с. 31]. Хоча з приводу останнього він деталізує свою думку: «Для того, щоб триматися на престолі, необхідно це вміти робити і могли, бути вмілим і спритним, напружувати сили, а не чекати лише посмішки фортуни» [4, с. 433]. Далі теоретик політичного життя продовжує: «Мужність і талант допомагають утриматися на троні, особливо мужність. Варто також цінувати і слухну нагоду і мати високу звиятку заради того, щоб скористатися нею. Той, хто пробивається до влади важко, здатен утримати її легко» [4, с. 433]. Натомість «ті, кому скіпетр дістався за гроші або як подарунок, легко втрачають владу» [4, с. 433]. Окрім того, дослідник пише: «Для того, щоб там триматися, необхідно мати велику волю і великий розум». [4, с. 433].

«Водночас, на думку Ніколо Макіавеллі, такі засоби політичної боротьби, як посмішка долі, шантаж, підкуп, обман, неперебірливість у способах досягнення влади, кривди, страх, хитрощі, маніпуляції й т. ін., у кризових країнах допомагають здобувати владу, але не славу. Отже, на сторінках його праць можна прочитати й цілком слушні поради. Наприклад, філософ зауважував, що володарю необхідно думати двічі, перш ніж що-небудь зробити, притому ніколи не поспішати з висновками та не впадати у люті, остерігатись і не сприймати приязно всіх, хто говорить неправду. Водночас державець, на переконання Ніколо Макіавеллі, не має права нехтувати питаннями соціальної справедливості, зокрема зазіхати на майно підданих, своїх громадян, тим паче їхніх жінок» [1, с. 31, 32]. «Усе ж Державець має бути

обачним у своїй довірливості і вчинках, – пише Ніколо Макіавеллі, – не лякатися себе самого і діяти неквапливо, з мудрістю і людяністю, щоб зайва довірливість не призвела до необережності, а надто велика підозріливість не зробила його нестерпним» [4, с. 461].

Кожен повелитель, на думку філософа, повинен прагнути до того, щоб його вважали милостивим, а не жорстоким [4, с. 460]. «Тому він наголошував, що найстрашніше для правителя – стати ненависним своєму народу» [1, с. 32]. «Державцеві треба жити з народом у дружбі, інакше в годину скрути для нього порятунку нема. Отже, Державець, посаджений на престол народом, повинен дорожити його приязню; це буде йому легко, бо народ просить тільки про одне: щоб його не гнобили» [4, с. 433]. Заради збереження влади, вважав Ніколо Макіавеллі, особливу увагу слід приділяти містам, намагатися їх добре зміцнити, заручитися підтримкою тамтешніх громадян [4, с. 445].

Не обійшлося й без порад освітнього спрямування. Філософ пише: «Щодо розумових вправ, то Державець повинен читати історію й зосереджуватися в ній на діяннях великих мужів, розглядати їхні вчинки на війні, вивчати обставини їхніх перемог і причини поразок, щоб не допуститися помилок...» [4, с. 456; 457]. Окрім того, додає: «Такими самими шляхами має ходити мудрий правитель і ніколи не байдикувати мирного часу, а старанно накопичувати сили, щоб бути міцним у дні невдач...» [4, с. 457]. «У цілому Ніколо Макіавеллі підкреслював важливість мудрості, далекоглядності, прозорливості, превентивного стилю мислення як вагомих ознак ефективного управління, проте й додавав, що доступні вони небагатьом» [1, с. 32].

Хоча загалом протягом усього свого дослідження Ніколо Макіавеллі все ж не зраджує свій світогляд. Він ставить запитання, що краще: щоб монарха любили чи побоювалися? І сам відповідає: бажано мати у своєму активі обидва почуття, проте поєднати їх вдається вкрай зрідка, тому, обираючи одне з них, куди краще, на думку дослідника, навіювати страх, ніж бути об'єктом любові [4, с. 461]. «Чи боятимуться монарха, залежить лише від нього самого, а категорія любові більш суб'єктивна, тому її не так легко отримати у власне розпорядження. За такої умови філософ додає, що державець повинен навіювати страх так, щоб коли й не заслужити любові, то уникнути ненависті, бо можливо лякати і водночас не стати ненависним. Це цілком імовірно, якщо правитель, як зауважено вище, не займатиме ні майна громадян і підданих, ні їхніх дружин. Оскільки, на переконання Ніколо Макіавеллі, люди багато що можуть пробачити, але не втрату майна та спадщини» [1, с. 33].

«Наприкінці зазначимо, що створення відомим флорентійцем цієї книги було зумовлено як прагненням самореалізації, так і намаганням досягти прихильності тодішніх можновладців. Незважаючи на певні спорадичні конструктивні висновки та слушні поради, саме з огляду на зазначену працю й описані там домінантні методи здобуття, утримання влади (*маніпуляції, лицемірство, підступність, махінації, надмірна сила, підкуп, страх, жорстокість*) у сучасному науковому дискурсі з'являється таке промовисте поняття, як «макіавеллізм». Доцільність подібного управлінського контексту

філософ бачив передусім усередині нестабільних суспільств, які здригаються від перманентних соціальних потрясінь. На його думку, «сильна рука» має поступитися місцем республіці, справі народу, коли ситуація стабілізується й буде встановлено соціальний порядок» [1, с. 33].

Список літератури:

1. Ніколенко, В.В. (2021). Соціально-політична думка видатних вчених минулого: від аристократії до демократії. Навчально-довідковий матеріал до вивчення курсу «Соціологія політики»: Дніпровський національний університет імені О. Гончара. 107 с.

2. Introduction to Political Philosophy with Steven B. Smith. (2008). 11.New Modes and Orders: Machiavelli's The Prince. YaleCourses. Отримано з: YouTube.

3. Introduction to Political Philosophy with Steven B. Smith. (2008). 10.New Modes and Orders: Machiavelli's The Prince. YaleCourses. Отримано з: YouTube.

4. Мак'явеллі, Н. (2007). Флорентійські хроніки; Державець. Пер. з іт. А. Перепаді; Худож.-ілюстратор І.І. Яхін; Худож.-оформлювачі Б.П. Бублик, В.А. Мурликін. Харків: Фоліо, 511 с.

5. Основи політичної соціології: навчальний посібник для студентів соціогуманітарних спеціальностей. (2015). М.А. Безносков, Т.М. Дублікаш, А.Д. Литовченко та ін. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна. 252 с.

2.2. Томас Гоббс між абсолютизмом і лібералізмом

Томас Гоббс (1588 – 1679) у своєму трактаті «Левіафан» намагався зрозуміти сутність суспільних процесів в Англії XVII ст., знайти пояснення виявам численних соціальних конфліктів. Їх логіку виникнення він шукав у «людській натурі» завжди та скрізь однакової, що виявляється в неприборканому егоїзмі, прагненні до комфорту, індивідуалізмі, змагальності. Утім основним чинником впливу на соціальну поведінку вважав не стільки заздрість, скільки нужденність, яка була, на його думку, вічним двигуном різноманітних нововведень, змін [4, с. 30]. За Томасом Гоббсом, саме означені чинники були і залишаються найвагомішими у процесах перманентних соціальних зіткнень, пристрастей, суперечностей [1].

Американський вчений, політолог Стівен Сміт називає гоббсівського «Левіафана», однією з видатних праць політичної науки, написаною англійською мовою. Вона в багатьох аспектах контрастує з дослідженням Ніколо Макіавеллі. Зокрема, професор Стівен Сміт зауважує, що Ніколо Макіавеллі відкрив новий континент в політичній науці, а Томас Гоббс зробив його залюдненим. З одного боку, англійський філософ захищав політичний абсолютизм, обґрунтовував доцільність його домінування щодо громадської думки, освіти, суспільних інституцій, церкви, тобто захищав роялізм, могутність короля, а з іншого – підтримував опозицію до роялістів, вважаючи, що держава має працювати з огляду передусім на вагомій «раціональній зерні», повинна підтримувати мир та порядок в інтересах своїх громадян. Цей парадокс відзначали навіть в його час [5]. Можна сказати, що гоббсівська держава – це своєрідний заповіт, контракт, раціональна угода між сувереном та громадянами [5].

Томас Гоббс так само як Платон, Ніколо Макіавеллі готував свою книгу для прочитання можновладцями. Водночас намагався зробити її центральною в університетській освіті з метою вивчення молоддю політичних і моральних доктрин. Прагнучи, щоб його праці змінили для навчання старі тексти грецьких філософів [5]. Так, Томас Гоббс вважав, що людина не є соціальною істотою за своєю природою, хоча Арістотель думав навпаки [1]. «Навіть більше, учений вважав праці Арістотеля, зокрема його метафізику, політику й етику, пустими та помилковими. А втім, так само він ставився до грецької філософії загалом. Певною мірою його можна назвати однодумцем Зігмунда Фрейда, який теж зауважував, що деструктивні, агресивні елементи людської поведінки дані від природи, закладені на інстинктивному рівні» [4 с. 31]. З огляду на це єдина внутрішня сила, яка підштовхує людей до миру, твердить Томас Гоббс, – це страх смерті та прагнення необхідних заради добробуту речей і надія отримати їх завдяки своїм старанням [1].

Прикметно, що філософ одним із перших в історії соціально-політичної думки говорить про пріоритет індивідуальності та відповідних цінностей. Згідно англійського вченого щастя – це задоволення інтенцій особистого прагнення до відповідних благ. Саме життя – це змагання за те, що є значущим

для людини. Загалом у своїх трактатах Томас Гоббс прагне показати небезпеку гордині і переваги миру [6].

Зважаючи на це, він наголошує на необхідності наявності легітимної влади, насамперед щоб підтримувати порядок [6]. Одне із системоутворювальних питань гоббсівського «Левіафана», полягає у прагненні знайти відповідь на питання, що робить легітимну владу можливою, реальною? На його думку, тільки сильна, ефективна, легітимна суверена влада може покласти кінець нестабільності, невпевненості людини, що є похідними її природи. З огляду на це ієрархія не є чимось вродженим, архетипічним соціальним законодавством, вона є продуктом раціонального мислення, навіть наукового підходу. Отже, суверен постає продуктом волевиявлення людей, насамперед відповідає за їх представництво. Колись Людовік XIV сказав, що: «Держава це я» (*I am the State*). Це визначення за змістом є протилежним гоббсівському розумінню держави. У Томаса Гоббса держава – це не автократія, а воля народу, отже, суверен є репрезентантом волі громадян [5].

На тлі ідеальних рис суверена, конгруентної моделі держави, за Томасом Гоббсом, можна знайти як елементи абсолютизму, так і лібералізму. Стівен Сміт зауважує, що на перший погляд гоббсівський лібералізм звучить як поєднання непоєднуваного, своєрідний оксюморон. Проте варто зауважити, що англійський філософ був більшим прихильником громадянських прав, ніж обов'язків; індивідуальних цінностей, ніж колективних. Свобода в античному світі розумілась як наявність уряду, який обирають або прямим голосуванням, або з допомогою лотократії. Натомість свобода у гоббсівському ліберальному, модерному тлумаченні – це свобода щодо наявності індивідуальних прав людини. Іншими словами, пересічному громадянину, за Томасом Гоббсом, має залишатися місце для приватності (*private space*) [5].

Сама влада суверена має опікуватися законами про приватну власність, володіти правом оголошувати війну та встановлювати мир, що можна назвати зовнішньою політикою, до того ж законами справедливості щодо життя і смерті, тобто тим, що слід означити кримінальним правом, також правом цензора щодо культури та освіти [5]. Згідно Томаса Гоббса, суверен ніколи не повинен чинити несправедливо, а лише в інтересах всього суспільства. Крім того, держава має засновуватися на законах, які б допомагали встановлювати соціальну рівність, нівелювали кричущі соціальні диспропорції. Саме завдяки законам слід передбачати допомогу усім нужденним, бідним верстам населення. Крім того, функція закону полягає у тому, щоб не обмежувати діяльність людини, а спрямовувати її у певному напрямі. На нашу думку, у цьому аспекті таке тлумачення природи закону дуже суголосо із сутністю концепту «біовлади» Мішеля Фуко. Англійський філософ вважає, теж як і Ніколо Макіавеллі, що можновладцям, заради ефективного управління, слід детермінувати громадську думку. З цією метою суверен має впливати на церков та освіту, університети. Одночасно суверен повинен стати генератором ідей, які реформують суспільство і типізують масову свідомість [5].

Англієця ще називають видатним політичним психологом, оскільки вважають, що він виокремив закони людської натури. Сенс, страх та бажання – це характеристики природного життя людини. Також, на думку політичного філософа, стан війни є фундаментальною рисою людської природи. Відтак для масової особи властиве побоювання та природне прагнення пошуку миру та намагання дистанціюватися від конфліктів, що підштовхує людей до створення громадянського суспільства. Сам трактат Томаса Гоббса можна назвати працею щодо пошуку дієвих механізмів забезпечення спільної безпеки [6].

«Водночас основу для суспільної злагоди або договору Томас Гоббс вбачав у застосуванні розуму, раціонального мислення та прагненні до самозбереження» [4, с. 32]. Проте, на думку англійського філософа, без держави не варто покладатися тільки на розум, оскільки пристрасті зазвичай сильніші за раціональні судження [1]. «Отже, людські пристрасті та гордіня повинні обмежуватися легітимними повноваженнями суверена, авторитетом розважливої політичної влади. Представники останньої у своїй діяльності мають покладатися крім права ще й на мораль. Саме право, закони, мораль повинні бути фундаментом державної будови, функція якої – гарантувати людині повсякденну безпеку. Наскрізною лінією всієї творчості політичного філософа проходить думка, що саме суспільство, його розвиток і прогрес неможливі без держави, тому лише вона як всесильний «земний Бог» (або згідно з біблійною термінологією Томаса Гоббса – «Левіафан») здатна стримати, приборкати хижацькі вияви людини» [4, с. 32].

Ще раз зауважимо, що «...наскрізною лінією через весь трактат, за Томасом Гоббсом, проходить думка, що державна влада неодмінно має бути легітимною, інакше кажучи, з одного боку, законною, а з іншого – доволі популярною, такою, що формує соціальну довіру, коли громадяни не відчують до її представників неприязні. Справедлива ж, легітимна держава здатна звести нанівець деструктивні прагнення людини до «війни всіх проти всіх» і зрештою локалізувати численні соціальні протиріччя» [4, с. 31]. Утім знову ж таки без авторитетної, легітимної держави людина перед ними безсила, вона занурюється у стан перманентного страху, недовіри, відтак не залишається місця для соціальної справедливості. До слова, соціальна справедливість Томаса Гоббса – це правильний розподіл суспільних благ, ресурсів та невідворотне покарання винних, щоб іншим не кортіло порушувати чинні закони [4, с. 31].

«До того ж, на слушну думку англійця, людина має постійно відчувати, що вона – інтегральна частина політичного цілого, що представники держави – це повірені особи, яким вона делегувала владні повноваження, що вони працюють заради блага всієї суспільної системи, а не окремого соціального стану, прошарку. Навіть більше, держава зобов'язана не лише гарантувати громадську безпеку, але й забезпечувати матеріальний добробут, зберігати та захищати життєдайні ресурси пересічної особи, звичайно, коли вони отримані законним способом. За Томасом Гоббсом, інструментальною цінністю

ефективного державотворення є мова, розумне послуговування якою дозволяє громадянам жити разом, координувати зусилля, ставити завдання на майбутнє, створювати соціальні структури» [4, с. 31, 32].

Водночас, на думку вченого, державні діячі мають вдаватися не тільки до наказів, які здебільшого схильні віддавати заради власного зиску, але й до порад, що спрямовані на благо інших [4, с. 32]. «Важливо, щоб високопоставлені особи не зловживали своїми повноваженнями, оскільки це призводить до критичного ослаблення країни, їхнього потрапляння у небезпечну ситуацію ostracizmu, провокування численних соціальних потрясінь, тобто виникнення хвороб держави. Загалом управління країною він справедливо вважав виснажливою, небезпечною працею, тому доволі спірно стверджував, що більший хист до політичної діяльності мають чоловіки. Крім того, слушно зауважував, що практика, спрямована на підтримку миру всередині суспільства та захист його членів від внутрішніх і зовнішніх загроз, потребує спеціальної фахової підготовки» [4, с. 32]. До того ж мислитель підкреслював, що реальні приклади релевантної поведінки вінценосних осіб здатні впливати на підлеглих навіть більше, ніж деякі закони.

Томас Гоббс стверджував, на противагу Ніколло Макіавеллі, що владу найкраще отримувати та зберігати завдяки універсальним чеснотам, а саме: мудрості, смиренню, чистоті вчення та щирості спілкування. Водночас англійський філософ зауважував, що соціальна реальність часто йде всупереч бажаним теоретичним моделям. Людській природі притаманна жага до влади, а пересічні мотиви прагнення високих повноважень здебільшого зумовлені бажанням гарантувати власний добробут. З огляду на це він одним із перших почав висловлювати та часто застосовувати сьогодні вже всесвітньо відоме твердження: якщо точні науки займали б владні інтереси, їх би спростовували [1].

Доцільно зазначити, що філософським міркуванням Томаса Гоббса властивий антропоморфізм. Учений бачив державу та суспільство як живий організм, висловлюючися метафорично – штучну людину, що має різні органи, які виконують певні функції на кшталт відповідних частин тіла у людській будові, а також зауважував її здатність старіти та вмирати [1]. «На думку дослідника, здоров'я означеної метафоричної людини – це мир, добробут громадян, проте державі, як і будь-якій особі, притаманні певні хвороби – скажімо, неощадливість, марнотратство» [4, с. 32]. «Зважаючи на необхідність фінансового суверенітету, що є різновидом політичного, дослідник зовсім не випадково приділяв особливу увагу сплаті громадянами податків. Водночас зазначав, що люди схильні відмовлятися від цього, коли бачать незаслужений, розкішний образ життя грошовитих соціальних груп» [4, с. 33].

«У цілому соціально-економічна теорія Томаса Гоббса зосереджувалася навколо ідеї про вкрай важливе прагнення людини до ощадливості та продуктивної праці, торгівлі, різноманітних промислів, приватної власності. Держава, на його слушну думку, мала б створювати умови для заохочення,

стимулювання, створення відповідної мотивації до виробничої діяльності. За Томасом Гоббсом, тільки так може ефективно збагачуватися громадянин, домогосподарство та відповідно вся країна» [4, с. 33]. «До того ж дослідник підкреслював важливість вільного часу, повноцінного дозвілля у людини, насамперед заради громадянських ініціатив, вдосконалення самоосвіти, розвитку правової свідомості, розширення кругозору і т. ін.» [4, с. 34]. «Законодавчу систему ідентифікував із совістю держави. Справедливо вважав, що головний закон держави (*конституція*) повинна забезпечувати матеріальне та соціальне благо всього народу. На думку вченого, самі законодавчі норми мають бути очевидними, сформульованими з ясною метою, лаконічно і виразно. Дослідник також стверджував, що покарання за їхнє порушення повинно стати незворотнім, тобто послідовно захищав принципи верховенства права. Підкреслював, що стається величезна трагедія для будь-якої країни, якщо громадяни їм не підпорядковуються» [4, с. 34]. За Томасом Гоббсом, саме на основі права, чинного законодавства, моралі держава має гарантувати людині дотримання природних прав, лише у такий спосіб вона спроможна бути ефективною [1].

«Водночас філософ підкреслював небезпеку корупції – передусім у судочинстві, яке є набагато більше соціальне зло порівняно, скажімо, з обкраданням окремої людини, оскільки така практика шкодить великій кількості громадян. Прикметно, що він висвітлював характерні епізоди з історії законодавчої практики інших країн, у такий спосіб підкреслюючи бажані, затребувані чесноти пересічної людини. Скажімо, зауважував, що епізодичні кривди жестами, непристойними словами у римському та грецькому законодавстві взагалі не вважали злочином, оскільки такі вчинки образливі насамперед для слабкодушких людей, які невпевнені у власній мужності. Крім того, англійський вчений не сприймав висміювання чужих недоліків» [4, с. 34].

«Характерно, що Томас Гоббс виокремлював щонайменше три системи державного управління: монархічну, демократичну й аристократичну. На його думку, найкраща форма державної влади, що дозволяє найефективніше втілити поставлені завдання у соціальну реальність, зокрема досягти стабільного миру, злагоди та результативно протистояти олігархізації, – це монархія. За Томасом Гоббсом, правитель лише тоді стане славетним, могутнім, забезпеченим, коли саме такими будуть його піддані. Крім того, учений називає і викривлені форми державного управління: монархії або держави однієї людини – тиранія; аристократії або зібрання окремої частини людей, соціального стану – олігархія; демократії або зборів усіх громадян – анархія» [4, с. 34].

«Симптоматично, але одним із найвагоміших недоліків демократії він вважав обґрунтоване припущення, що народні обранці радше піклуватимуться про власне благо, ніж про добробут усіх громадян. Зменшити означені ризики, на думку вченого, здатна монархія, проте вона теж не позбавлена «ахіллесових п'ят», насамперед фаворитизму внаслідок улесливості до суверена. Проте, за

Томасом Гоббсом, навіть коли встановлено іншу систему державного управління, чи то аристократичну, чи то демократичну, вона має бути безапеляційною та беззаперечною, як і будь-яка воля суверена. Відстоюючи авторитет і непорушність верховної влади, учений радив громадянам не створювати собі кумирів, оскільки це може похитнути авторитет суверена. Дослідник був проти втручання церкви у внутрішні справи держави, хоча і наголошував, що закони християнської моралі та державної діяльності не мають суперечити один одному. Тож заради припинення «війни всіх проти всіх» пропагував дотримання християнських канонів. Зокрема, закликав придержуватися заповіді: «не роби іншому того, що не хотів би, щоб зробили тобі» [4, с. 34, 35].

«Загалом людина стає центральною фігурою соціологічної доктрини Томаса Гоббса. Зважаючи на це, філософ намагався пояснити суть соціальної взаємодії з огляду на незмінні принципи «людської природи». Суб'єктивно вважав себе шукачем істини, необхідної всьому людству. У власних доводах закликав керуватися насамперед розумом, а не почуттями, емоціями. Класик наполегливо прагнув до всебічного обґрунтування дієвих механізмів, оптимальних форм державного управління насамперед заради встановлення довготривалого соціального порядку та повсякденної безпеки, шукав оптимальний баланс між свободою та обов'язком масової людини. Учений постійно наголошував, що впоратися з означеними завданнями спроможна авторитетна, суверенна, легітимна держава, у якій можновладці зобов'язані послуговуватися нормами моралі та права. Сам Томас Гоббс був прихильником абсолютної монархії та високого авторитету суверенів. Утім акцентував увагу на обов'язках не лише громадян перед державою, але і представників держави перед своїми громадянами, виконання яких здатне зробити державні структури ефективними, авторитетними, легітимними» [4, с. 35].

Загалом для когось Томас Гоббс сьогодні є прихильником абсолютної монархії, інші вважають, що він відкрив двері ідеям Джона Локка. Професор Стівен Сміт наголошує, що держава у контексті наукової спадщини англійського політичного філософа є наслідком певних характеристик людської природи, у такому контексті вона зіткана суперечностями між гордістю і страхом. Зокрема, страх асоціюється з прагненням безпеки, порядком, раціональністю, миром. Натомість гордіня пов'язана з любов'ю, славою, честю, пізнаваністю, амбіціями [7]. Стівен Сміт зазначає, що сама цивілізація виникає з устремління приборкати гордість, пиху, зарозумілість [7]. Варто також зауважити, що суверен Томаса Гоббса, як зазначають Жан-Жак Руссо і Фрідріх Ніцше, підходить більше для громадянина, якого вони вперше називають буржуа, людини раціональної, уважної, яка сторониться ризику (*risk-taking behavior*) [7]. А втім, Томас Гоббс одним із перших, застосовуючи наукові методи та ретельно зібрані факти, спираючися на філософські роздуми, спостереження, власні узагальнення створив оригінальну теоретичну модель раціональної держави, права та суспільства

[7], водночас одним із перших почав говорити про важливість індивідуальних цінностей в суспільному житті.

Список літератури:

1. Гоббс, Т. (2000). Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. Дух і Літера. Київ. 606 с.
2. Мак'явеллі, Н. (2007). Флорентійські хроніки; Державець. Пер. з іт. А. Перепаді; Худож.-ілюстратор І.І. Яхін; Худож.-оформлювачі Б.П. Бублик, В.А. Мурликін. Харків: Фоліо. 511 с.
3. Основи політичної соціології: навчальний посібник для студентів соціогуманітарних спеціальностей. (2015). М.А. Безносов, Т.М. Дублікаш, А.Д. Литовченко та ін. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна. 252 с.
4. Ніколенко, В. (2020). «Левіафан», або нарис учення про державу Т. Гоббса. Науково-теоретичний альманах Грані, 23(8), 26-36.
5. Introduction to Political Philosophy with Steven B. Smith. (2008). 12.The Sovereign State: Hobbes Leviathan. YaleCourses. Отримано з: YouTube.
6. Introduction to Political Philosophy with Steven B. Smith. (2008). 13.The Sovereign State: Hobbes Leviathan. YaleCourses. Отримано з: YouTube.
7. Introduction to Political Philosophy with Steven B. Smith. (2008). 14.The Sovereign State: Hobbes Leviathan. YaleCourses. Отримано з: YouTube.

2.3. Суд присяжних, соціальна рівність та економічна поведінка на тлі демократії у вченні Алексіса де Токвіля

Згідно з поглядами Алексіса де Токвіля судова система США стоїть на варті інтересів пересічного громадянина, а не дрібних чиновників. Там одна з найміцніших судових влад, тож і вимоги до її репрезентантів мають стати одними з найвищих. Загалом, як зазначає вчений, у статусному образі чиновника варто бачити не стільки силу, скільки частку правової системи – тоді людина підпорядковується не іншому, що може бути образливим для неї, а лише закону. Саме щоденна увага до виконання державними службовцями своїх обов'язків крізь призму права та чинного судочинства є важливіша, ніж спорадичні голосні судові процеси стосовно топів політикуму, які часто, окрім «струсу повітря», нічим не закінчуються. І це не ослаблює владу, а навпаки, збільшує довіру до неї, тому що її представники на середньому та низовому рівнях подумують двічі, перш ніж що-небудь зробити, оскільки це може спричинити руйнівну критику на їхню адресу.

Алексіс де Токвіль згадує найжорсткіші тортури для злочинців у середні віки, все це призводило до вкрай рідкого їх затримання та жодною мірою не впливало на зменшення загальної кількості злочинів. Більш дієво, на його думку, було зробити закон м'якішим, але невідворотним, тобто щоб злочини отримували неминуче адекватне покарання. І тут можна згадати іншу, майже діаметрально протилежну правову формулу: жорстокість законів компенсується їх необов'язковим виконанням. Її історичні аналоги часто спричиняли правовий нігілізм та подальший параліч усієї суспільної системи. Саме перша формула, за визначенням дослідника, дозволяє зменшити рівень правопорушень, злочинності у цілому.

Здебільшого ініціатори впровадження у повсякдення громадянських прав (*перше покоління*), політичних (*друге покоління*) та соціально-економічних (*третє покоління*) посприяли формуванню фундаменту правової держави. Наприклад, ще Іммануїл Кант вважав її невід'ємним елементом демократії, без якої не існує вільної економіки. Правовою називають державу, яка відповідає принаймні трьом критеріям: а) панування закону в усіх сферах суспільного життя; б) виконання представниками державних структур законів на рівні з усіма іншими; в) судовий захист прав громадян і взаємна відповідальність держави й особистості. Правову державу часто небезпідставно асоціюють із громадянським суспільством – мережею недержавних, некомерційних організацій, які виконують важливі, соціально схвалювані суспільні функції й подекуди виступають посередником у діалогових формах взаємодії держави та пересічної людини. Прикметно, що права людини допомагають бути незалежними без зарозумілості й коритися, не принижуючись [4]. Окрім того, Алексіс де Токвіль слушно твердить, що повага до прав є основою великих людей і народів [4]. Вільна країна, тобто з високими цінностями свободи, на думку політичного філософа, – це така країна, де ані монарх, ані будь-хто інший не може тиснути на судову систему. Далі вчений зауважує характерну

специфіку законотворчого процесу на демократичному тлі, а саме: народне походження законів, з одного боку, часто псує їхню доброякісність і мудрість, а з іншого – у дивовижний спосіб сприяє зростанню їхньої могутності [4]. Водночас молодий француз небезпідставно додає, що слід прагнути до поширення високої освіченості та патріотизму – якостей, найважливіших для представників усіх гілок влади. Згідно вченого, демократична законотворчість, ініціатива та самоорганізація несе набагато більше благо людству, ніж аристократична.

Натомість Алексіс де Токвіль зауважує, що представники аристократії значно доцільніше користуються чинним законодавством, ніж демократичні сили. Вони добре володіють собою. Їм незнайомі швидкоплинні захоплення, вони ретельно виношують свої замисли і вміють дочекатися слушної нагоди заради їх реалізації [4]. Проте цілі демократії благородніші – вона не завжди гарантує обрання найдостойніших, проте її народи завжди більш освічені та свідомі, ревно охороняють свої права та не дозволяють урядам занадто сильно відхилятися від загальної лінії, тобто курсу, продиктованого їхніми інтересами. Водночас важливо, що у демократичних країнах інтенсивніше відбувається циркуляція влади, оскільки чиновники, особливо, якщо вони неефективні, змінюють одне одного достатньо швидко. До того ж ефективно функціонує висхідна соціальна мобільність.

Справжня демократія об'єднує інтереси представників влади та народу, у результаті чого вона не стільки гарантує процвітання усіх, скільки сприяє добробуту більшості. Окрім того, у демократичному суспільстві корупція та некомпетентність не є «з'єднувальним розчином» для суспільства, радше навпаки. Натомість аристократичні системи, як зазначав В'ячеслав Липинський, часто потерпали від корупції, що закінчувалося їхньою цілковитою деградацією [2, с. 808]. У цілому аристократична влада зазвичай дивиться у майбутнє, демократична живе інтересами сьогодення, добробутом пересічної людини.

Алексіс де Токвіль виступав за незалежні суди – ця гілка влади за вживаною термінологією, ходом думок, а також логікою вчинків впливає на всю суспільну і державну системи. Усе це стає можливим насамперед завдяки суду присяжних. На думку дослідника, він є двигуном соціального руху, прогресу, справедливості, цивілізації, освіти, однією з форм суверенної влади народу, сприяє підвищенню природних знань людей, незалежності держави, незалежності думок. Це своєрідна завжди відкрита ефективна школа, де кожний присяжний навчається користуватися своїми правами, знаннями, законами, впливати на владу та бути її носієм, спілкується з представниками вищих класів. Алексіс де Токвіль зазначає: важко сказати, чи приносить користь такий суд тим, хто перебуває у процесі судової тяганини, але очевидно, додає він, що він приносить користь усім тим, хто у такий спосіб безпосередньо судить. На його думку, це найефективніший засіб виховання народу, який має у власному арсеналі розвинуте суспільство [4].

Вчений підкреслює, що суд присяжних є противником індивідуального егоїзму, згубного для соціуму, оскільки дає можливість громадянинові брати активну участь у суспільних справах. З огляду на це така практика як у карних, так і насамперед у цивільних справах – це не лише правовий орган, але й політичний інститут, адже він впливає на долю всього суспільства. Окрім того, політичний філософ твердить про згубну природу численного корпусу суддів, натомість зауважує сутність справжнього, ефективного судді, яка має вигляд непересічного інтелектуала, сильної особистості. Ба більше, немає нічого гіршого за напівграмотних суддів. Краще довірити долю судового процесу, – продовжує вчений, – нефахівцям-присяжним на чолі з грамотним суддею, ніж віддати його до рук суддів, більшість яких погано знають юриспруденцію і закони [4]. Дослідник додає: американським законодавцям вдалось успішно протиставити ідеї права, релігійної моралі, постійного руху в політичному житті, практичного досвіду народу, прагнення до ділового життя – почуттю заздросців, незмінності, теоретичному невігластву, неприборканості бажань [4].

Окрему увагу Алексіс де Токвіль приділяє деяким особливостям демократичного виборчого процесу. Цей аспект особливо цікаво зауважити, оскільки подібні питання жваво обговорюють у сучасному медійному просторі, зокрема доцільну кількість депутатів та прийнятну частоту виборчих кампаній. Так, відомий дослідник зазначає, що членів палати представників у США обирали у різні роки від 30 до 48 тисяч осіб. Для порівняння: у 2020 р. у двопалатному парламенті США на одного депутата припадало приблизно 615 тисяч громадян, а в однопалатному парламенті Ліхтенштейну – 600 осіб. Тим часом в Україні на одного обранця припадає 93 тисячі громадян [1]. Як бачимо, цифри різняться, отже, напевно, не існує «золотого стандарту».

Прикметно, але опоненти зменшення кількості депутатів у Верховній Раді України вважають, що в такому разі звужаться представницькі функції парламенту, збільшиться рівень корупції, натомість прихильники скорочення акцентують увагу на економії коштів для утримання обранців. До слова, у Новій Зеландії на одного депутата припадає трохи менше за 40 тисяч населення, у Греції – 34.9, у Словаччині – 36.4, у Данії – 32.2, у Норвегії – 31.8, у Фінляндії – 27.7 тисячі громадян [1]. На цьому тлі загальна кількість народних депутатів в українському парламенті є не такою вже й великою. Хоча в державі з невеликими показниками ВВП на душу населення варто звернути увагу на раціональний, економічний складник цього питання, оскільки утримання одного депутата щомісяця стає приблизно у 120 тисяч гривень. Вважаємо, що на сучасному етапі медицина, пенсійна система, освіта й армія в Україні набагато більше потребують цих грошей.

Стосовно частоти виборів Алексіс де Токвіль зазначає, що впродовж його наукової подорожі американці з допомогою виборів змінювали голову держави кожні чотири роки, водночас строк повноважень членів палати представників – усього лише два роки, сенатори отримують свої мандати на шість років [4]. Сам француз зауважує, що часті вибори допомагають

пом'якшити гіркоту поразки й уникнути «запаморочення» від успіхів після перемоги, у той же час дуже часті вибори призводять до гарячковості, постійної зміни законодавства та нестійкості у суспільних справах [4]. Очевидно, Алексіс де Токвіль дотримується золоті середини, оскільки зауважує, що з одного боку, люблять та бояться здебільшого того, кому належить довге існування, а з іншого, і це найголовніше, – закони демократії передбачають динамізм і постійну циркуляцію влади, представників політикуму.

Також вчений згадує двоступеневу систему голосування до сенату США як підставу обрання найталановитіших кандидатів із більшою кількістю чеснот, що здатна допомогти оминати природні «підводні рифи» демократії. У цілому Алексіс де Токвіль зазначає повагу американців до пізнання, народовладдя, інтенсивного інтелектуального життя. На його думку, там здебільшого превалює практичний світогляд, а це сприяє збереженню демократичної республіки, чого не можна сказати про деякі ранні псевдодемократії. Згадаємо, наприклад, за часів Арістотеля на всі посади, які входили до кола звичайного керування, афіняни обирали кандидатів за жеребом, тобто застосовували принцип лотократії. «У цих випадках їх було прийнято обирати за підняттям рук, тобто прямим голосуванням. Ці посадові особи займали свої місця протягом чотирьох років, тобто від свята до свята, яке відзначали на честь богині Афін» [3, с. 93]. До слова, на нашу думку, все це можна вважати характеристиками дієвої демократії. Проте були й інші – скажімо, в Давніх Афінах усі громадяни брали участь у суспільних справах, натомість більш ніж із 300 тисяч мешканців міста права громадянства мали тільки декілька тисяч осіб; усі інші були рабами, жінками, іноземцями і здебільшого виконували здебільшого ті обов'язки, які у наші дні покладено на народ і навіть на середні класи [4]. З огляду на це можна зробити проміжний висновок, що Афіни з їхнім «загальним виборчим правом» являли собою у підсумку не що інше, як аристократичну республіку, у якій лише громадяни шляхетного походження мали право на участь в управлінні [4].

Про те, що Давні Афіни були радше аристократичною республікою, ніж демократичною, свідчить і той факт, що в аристократичних суспільствах народ охоче віддається приступам бурних, шумних веселощів, які одразу змушують їх забувати свої біди. Там часто домінує інтуїція, «голос серця», несвідоме. Проте жителі демократичних країн не люблять настільки шаленого екстазу і завжди відчують дискомфорт, коли втрачають над собою контроль [4]. Водночас Алексіс де Токвіль доречно зазначає, що в демократичних державах античного світу громадяни майже весь свій час витрачали на танці та театральні вистави. В існування таких республік вчений вірить не більше, ніж в існування держави Платона; і якщо дійсно там усе відбувалося так, ці так звані «демократії» були повною протилежністю нашим [4]. Загалом у Давніх Афінах було вдвічі більше свят, ніж в інших грецьких «містах-полісах-держав», що, м'яко кажучи, не дуже сприяло розквіту комерційного, торгівельного духу, оскільки, на переконання Алексіса де Токвіля, життя

середньої людини в демократичному суспільстві – це постійні турботи, які необхідно вирішувати. Навіть більше, саме такий спосіб життя найбажаніший серед загалу, без нього люди вважали б своє життя прісним, сумували б за ним так само, як аристократія за насолодами [4].

Особливо рельєфно дослідник демонструє наявність в американців досяжницької мотивації, підприємницького духу на прикладі опанування ними земель Нового світу з допомогою внутрішньоміграційних процесів. Окрім того, Алексіс де Токвіль порівнює і бачить різницю між американською ментальністю і французькою. У Франції, за традицією одного з найкреативніших суспільств Європи, на прості смаки, спокійні звичаї, сімейний дух, статичність дивляться як на основу повсякденного щастя пересічної особи [4]. У США, навпаки, динамізм, пристрасть до виробничої праці, прагнення до успіху загалом переважають інертний спосіб життя. До слова, про це говорив і відомий соціолог Герберт Спенсер, подорожуючи Штатами наприкінці XIX ст. Англієць теж зазначав, окрім іншого, підприємливість, пишність їхніх міст, насамперед Нью-Йорка, Клівленда, як видатне досягнення праці в межах тільки одного покоління. Також дослідник зауважував широке застосування інновацій, телефонних апаратів, методичність, систематичність, шанобливе ставлення до часу, тривалу перспективу планування бізнесу, відсутність «циклічності» (*коли людина працює не в останню хвилину, ривком, а систематично, незалежно від настрою*), водночас загальну пристрасть до праці. Однак інколи вона мала цілком гіперболізований, надмірний характер. На думку соціолога, це виявлялось у тому, що тоді американці сивіли на десять років раніше, ніж англієць.

Для глибшого розуміння впливу демократичного устрою на економіку, фінанси держави Алексіс де Токвіль говорить про доцільність аналізу всіх суспільств крізь призму життєдіяльності щонайменше трьох класів. Такий формат соціальної структури передбачає, що один клас – багаті, другий, або середній, – небагаті, але такі, що живуть у повному достатку, та ще один клас – такі, що живуть працею, яку їм надають перші два. Хоча про нижчий клас дослідник говорить у контексті не абсолютної бідності, а лише відносної. Зазначені категорії, на його переконання, універсальні, тобто незмінні, оскільки ви нічого не зможете зробити, щоб вони перестали існувати. Найбільш раціональні, економні суб'єкти законодавчого процесу, стверджує Алексіс де Токвіль, будуть вихідцями із середнього класу. Що більше людину турбують матеріальні проблеми, то менше у неї шансів на самоосвіту та саморозвиток – ідеться передусім про нижчий клас.

У демократичній системі заради формування середнього класу найрелевантнішою є промислова, індустріальна економіка, а не сільськогосподарська. Адже обробка землі винагороджує за працю майже з повною гарантією, але далеко не відразу, і тільки доволі забезпечених та бідних [4]. Водночас сільське господарство у демократичних народів удосконалюється повільніше за інших. Часто навіть можна подумати, що воно

застигло на місці порівняно з іншими виробничими галузями, які розвиваються стрімко [4]. До того ж демократія примножує кількість економічно активно населення не внаслідок їх залучення до сільського господарства, а здебільшого – комерції та промисловості [4]. Дослідник також зазначає, що американцям притаманна жага до промислового підприємництва поряд із пристрасстю до мікро/малого бізнесу. Зокрема, він був приємно здивованим, навіть приголомшеним не стільки неймовірною грандіозністю їхніх окремих промислових починань, скільки безліччю дрібних підприємців [4]. Окрім того, слушно додати, що загалом демократичним суспільствам не властива мрійливість.

За демократичного устрою значення грошей зростає, оскільки походження, положення, професії більше не виконують автоматичних функцій соціальних відмінностей. Виокремитися з-поміж натовпу можна з допомогою грошових знаків, точніше їхньої кількості, якщо таке прагнення не перевищує встановлені суспільством моральні межі. Як уже було зазначено, у США часів Алексіса де Токвіля найкоротший і найефективніший шлях до матеріального багатства, отримання пристойних грошей – це заняття промисловістю, оскільки інше, зокрема й державна служба, не допомагає долучитися до багатства [4]. На думку дослідника, в античну епоху, у середні віки такого загального прагнення до збагачення, яке можна було б вважати ознакою честі та гідності, ми не бачимо. Навіть більше, з праці Алексіса де Токвіля можна дізнатися, що до комерції та промисловості американців спрямовує насамперед походження, суспільний устрій та політичні інститути і т. ін. У результаті формуються важливі регулятори соціальної поведінки – методичність, систематичність, регламентованість.

Отже, за демократичної форми правління ніщо не перешкоджає духу підприємництва, досяжницької культури. Але слід зауважити, що саме відповідна мотивація, світогляд у процесах політичної та господарської діяльності виявляються надзвичайно важливими. Недостатньо просто скопіювати конституцію, конкретну модель політичного устрою, форму правління – важливо мати певний дух, релевантну ментальність, щоб оживити її норми, втілити її у життя. Прикладом можуть бути деякі країни з наздоганяльною економікою, де майже скопійовано форму державного правління, основні закони розвинутих країн, але таких позитивних результатів, як там, вони не демонструють.

Наскрізною лінією через усе дослідження Алексіса де Токвіля проходить думка, що за демократичного устрою люди мають бачити втілення у життя принципів соціальної справедливості, зростання добробуту країни і платоспроможності власного домогосподарства, розуміти, що чинне законодавство дозволяє їм його створювати та примножувати. Добробут вільних націй зростає значно швидше, ніж податки, на відміну від деспотичних систем. Цілком логічним дериватом цього процесу є той факт, що достаток пересічної особи забезпечує стабільність будь-якої політичної системи, проте він особливо важливий для демократії, основою якого є настрої більшості та

передусім настрої тих, хто відчуває потребу [4]. Водночас Алексіс де Токвіль не втомлюється наголошувати, що демократія дає позитивні результати лише в освічених суспільних системах, коли матеріальне багатство та політична влада розділені між собою.

Те, що в Америці цінують час, – річ цілком очевидна. Зокрема, у законі від 28 лютого 1787 р. (*Загальний звіт законів штату Массачусетс, т. 1, с. 302*) знаходимо таке: Виборні особи від кожної спільноти вивішують у кожній крамниці, у кожному кабаре, заїжджому дворі списки людей, відомих як п'яниці, гравці, які витрачають і свій час, і свої статки у таких закладах, і попереджають усіх роздрібних торговців і господарів зазначених закладів, що, якщо вони подаватимуть або продаватимуть випивку таким особам чи дозволятимуть їм грати та розпивати спиртне у своїх закладах, на них буде накладено штраф [4]. Бачимо, що час у культурному вимірі є вагомим, цінним ресурсом. У країнах із шанобливим ставленням до часу, на відміну від країн другого і третього світів, навряд чи можна уявити високопосадовця, який запізнюється на ділову зустріч – у їхній культурі це неприпустимо.

Мода останні триста років поширюється з Заходу на Схід. Це один із чинників, поряд із гутенбергською революцією та реформацією Мартіна Лютера (1483 – 1546), закріплення на авансцені суспільного життя Європи нових «культурних героїв» – раціоналізації, індивідуалізації, капіталізму та ін. З огляду на це неабиякого значення набуває цінність часу, «звичайного» часу, ставлення до якого, можливо, й нині залишається найсуттєвішою культурною відмінністю між деякими країнами. В індустріальних суспільствах, де розвинута досяжницька мотивація, а часова перспектива сприймається як вкрай дефіцитний ресурс, можна фіксувати процеси виникнення та стрімкого поширення, наприклад, структур «швидкого харчування». На своїй батьківщині, у США, вони були органічним додатком до американської автомобільної цивілізації, де зокрема завдяки власним легковим машинам прагнули мінімізувати нераціональне використання робочого часу. До слова, саму автівку у процесах збільшеної індустріалізації суспільства американські промисловці сприймали як пристрій заради економії стихії Хроноса. Хоча перші автомобілі вважали «розвесельним екіпажем» і предметом розкоші, згодом вони стали одним із промовистих символів їхнього способу життя.

Про це пише Генрі Форд у своїх спогадах «Моє життя та робота». Підприємець зазначає, що люди постійно скаржаться на нестачу часу, вони користуються ненадійними засобами сполучення, як, наприклад, конка, трамвай, і не намагаються вкласти незначну суму на придбання бездоганно надійного автомобіля, який позбавить їх усіх турбот і запізнень [5]. Такий легковий транспортний засіб, будучи все доступнішим майже для кожного громадянина, ставав ще одним промовистим символом панівної в Новому світі культури індивідуалістів. Автівка – найкрасномовніший витвір індивідуалістської культури, який робить людину незалежною не тільки від муніципального транспорту, але й від багатьох інших незручностей. Скрізь, де

з'являвся автомобіль, особистість ставала все менш залежною від держави. На такому тлі процеси поширення цінності індивідуалізму вже не спинити.

Алексіс де Токвіль говорить про диференціацію соціальних характерів різних країн, що можна пояснити звичками та звичаями. Проте народ-комерсант завжди раціональний, він думає насамперед про доцільність, функціональність певного виробу, а не про ефект, який він справить на інших. Те, що у Давніх Афінах було вдвічі більше свят протягом календарного року, ніж в інших грецьких полісах-містах-державах, говорить не про те, що тамтешній уряд піклувався про своїх підлеглих, а що там не було капіталістичного, комерційного духу, тож дозвілля цінували більше, ніж виробничу працю. Тому й до часу ставилися легковажно – як до стихії, яка завжди була, є та буде.

На думку Алексіса де Токвіля, демократичним суспільствам притаманний самоконтроль, вони керовані у своїй поведінці не стільки заборонами, стимулами, скільки силою власної волі. Для їхнього менталітету, зазначає дослідник, характерна спрямованість у майбутнє, застосування власного егоїзму заради загального блага, колективна праця, прагнення діяти злагоджено та дисципліновано, методичність, новаторський дух, розуміння дефіциту часу, конструктивне занепокоєння розуму, цілеспрямованість, систематичність, активність, конкурентоспроможність, відчуття власної гідності, винахідливість, підприємливість, покладання здебільшого на власні сили, повага до фізичної праці, вміння бачити сутність процесу. Навіть на цьому поліфонічному тлі щонайменше три риси виокремлюються особливо рельєфно – прагнення до добробуту, підприємливість та освіченість. На думку вченого, такі риси притаманні передусім представникам середнього класу з наявними у них перевагами та недоліками.

Важливо зазначити, що такі ментальні характеристики властиві насамперед регіонам, у яких не було рабства. Окрім того, більшість зазначених рис не була притаманна індіанським племенам, що стало одним із вагомих чинників їхньої депопуляції. Незважаючи на суворіший клімат, порівняно з Півднем, саме Північ виявилась більш заможною з огляду на скасування рабства, а також відповідну господарську ментальність і соціальну активність. Це один із переконливих фактів того, що не стільки природні надра, скільки соціальний характер суспільства має вирішальне значення заради його добробуту. Усі наведені ментальні особливості сприятимуть, на думку Алексіса де Токвіля, інтеграції суспільства та зміцненню країни.

Як бачимо, Алексіс де Токвіль, на відміну від Платона й Арістотеля, виступав проти рабства та породжених ним упереджень, вважав його абсолютним злом. Зокрема, коли виникли колонії, – твердить француз, – після закінчення століття всіх здивувала одна незвична обставина: у провінціях, де рабів не було, населення, багатство і стандарти споживання зростали швидше, ніж там, де вони були [4]. Тому в скасуванні рабства дослідник бачить, зокрема й вагомі економічні причини та загалом вияв соціальної справедливості. Це почали найповніше усвідомлювати з поширенням освіти.

Окремо слід зупинитися на соціальних відносинах між багатими та бідними. За словами французького вченого, занадто заможні люди побоюються народовладдя та ненавидять демократичні форми правління. Зокрема, Алексіс де Токвіль зазначає наявність у Сполучених Штатах вагомих владних повноважень керування країною з-поміж бідних, тому багатіям доводиться постійно побоюватись, як би ті не застосували проти них свою владу [4]. Водночас він говорить про достатньо високий рівень підтримки державою малозабезпечених, освіти, наприклад, порівняно з Францією, тобто, як сказали б сьогодні, про наявність соціальних програм [4]. Навіть більше, і багата людина в Сполучених Штатах вважає себе зобов'язаною, щоб підтримати свій авторитет, присвячувати вільний час, дозвілля яким-небудь суспільним справам. Вона вважає, що її репутація, авторитет, символічний капітал постраждають, якщо вона житиме просто у своє задоволення [4].

Алексіс де Токвіль виступав проти, щоб обмежувати себе тільки технократичним мисленням. У разі перетворення матеріальних благ лише на самоціль, водночас, коли матеріалізм абсолютизується, така парадигма може стати радше руйнівною, ніж конструктивною. Щоб духовність у суспільстві існувала, на думку вченого, представники уряду у вирішенні державних справ самі мають послуговуватися нормами релігійної моралі. Крім того, постійно намагатися переконати людей у необхідності досягати у своїй діяльності далекої мети, що визнання, слава, влада, фінансова незалежність є нагородою за систематичну працю, що великий успіх приходить у результаті сильного бажання і що досягнуте без методичних зусиль, ривком не має жодної справжньої цінності [4].

Демократія, на відміну від аристократії, стирає соціальні відмінності та приводить до уніфікації всього людства, можливо, так Алексіс де Токвіль передбачав процеси глобалізації. Рівність стартових умов, егалітаризм та пом'якшення звичаїв, відповідно, на мій погляд, є не лише одночасними, але й взаємообумовленими явища [4]. Для дослідника ця характеристика – рівність умов – є більш вирішальною заради пом'якшення звичаїв, вчинків, ніж цивілізованість та освіченість людей. Інакше відбувається за аристократичного устрою: промислова аристократія майже ніколи не селиться в тих заводських містечках, населенням яких вона керує, її мета не у тому, щоб ефективно управляти населенням, а у тому, щоб використовувати його робочу силу заради власного збагачення [4]. Окрім того, за аристократії людей розмежовують високі, нерухомі паркани; за демократичного устрою вони відділені багатьма тонкими, майже невидимими нитями, які щоразу рвуться [4], тобто за демократії соціальна дистанція між робітником та господарем постійно зменшується.

Так, у демократичних країнах є багаті люди, але соціального класу багатих як такого не існує, тому що вони не мають класової свідомості або загальних цілей, традицій, очікувань. Якщо в аристократичних суспільствах співчуття одне до одного існує всередині окремого стану, то в демократичних – там, де стерто станові відмінності, всередині усього соціуму. За демократії

навряд чи варто очікувати великих благодіянь, проте там вам постійно надають маленькі послуги [4]. Неквапливе, але постійне зростання заробітної плати – це один із законів, що керує життям демократичного суспільства. Демократія та соціальна рівність або, точніше, рівність суспільних умов – майже тотожні поняття для Алексіса де Токвіля. У демократичних суспільствах, порівняно з аристократичними, влада батька у родині не така деспотична і діти стають самостійними від неї раніше, ніж в інших країнах. Демократія формує підстави заради створення влади громадської думки, соціальної держави зі свободою самореалізації та самоорганізації, а також рівними стартовими умовами існування. На цьому тлі індивідуальна ініціатива перетворюється на конструктивну і вкладається у парадигму розуміння та досягнення загального блага з допомогою праці на себе.

Гендерне питання у США дуже влучно характеризує таке твердження з праці Алексіса де Токвіля. Я вважаю, що значні досягнення американців, причина неймовірного процвітання та збільшеної потужності цього народу міститься у неймовірно високому соціальному положенні американських жінок [4].

Наприкінці підрозділу зазначимо, що будь-яка людина здатна самовдосконалюватись і це відрізняє її від тваринного світу. Однак таке можливо не у становій системі, а саме на тлі відкритої соціальної рівності, коли кожен розуміє, що його успіх – це не випадок, дарований від народження з огляду на належність до певного стану, а результат сумлінної праці. Саме тому країна демократичних інститутів, рівних можливостей, масової освіти, науки здатна удосконалювати як окрему людину, так і все суспільство. Коли немає спадкового багатства, класових привілеїв та прерогатив, пов'язаних із аскриптивними соціальними статусами, і коли джерело сили кожної людини полягає лише у ній самій, стає очевидним, що системоутворювальним чинником, який визначає різницю статків, є інтелект [4]. Окрім того, ставлення до читання та до книги у демократичного народу зовсім інше, ніж під час аристократичного правління. До того ж його читацьке коло постійно розширюватиметься [4]. Тож за демократичного устрою зростає кількість людей, які займаються науками. Незважаючи на домінування практико-утилітарного способу мислення, теоретичні знання не мають опинитись у занедбаному стані, оскільки, як стверджує відомий вислів, немає нічого більш практичного, ніж добре розроблена теорія. І тут вагому роль у забезпеченні повноцінного розвитку фундаментальних, теоретичних дисциплін має відігравати державна влада.

І безпосередньо на завершення зазначимо, що демократія як рівність усіх перед законом зумовлює появу відповідних затребуваних суспільних ефектів. Людина демократична та людина аристократична, так би мовити, зроблені з різного тіста. Це не стільки суміш з уламків століть, скільки певні ідеальні типи, за словами Макса Вебера. Насамперед середній, масовий, пересічний громадянин в аристократичній системі – це екстернал, у демократичній –

інтернал, відповідно аристократичним політичним націям притаманна інертність, демократичним – динамізм.

Список літератури:

1. Кількість депутатів. Скільки населення припадає на одного парламентаря в країнах світу. Слово і Діло. Аналітичний портал. Політика. (5.02.2020). Отримано з: <http://www.slovoidilo.ua>
2. Липинський, В. (2004). Листи до братів хліборобів. Політологія. Хрестоматія. Навчальний посібник. Київ: Альтерпрес. С. 796-810.
3. Ніколенко, В.В. (2020). Афінська держава та демократія у науковій спадщині Аристотеля. Філософія та політологія в контексті сучасної культури. 12(1). 87-94.
4. Токвіль, Алексіс де. (1999). Про демократію в Америці. К.: Видавничий дім «Всесвіт». 590 с.
5. Форд, Г. (2015). Моє життя та праця. Переклад з англ. Уляни Джаман. Київ, Наш Формат. 344 с.

Розділ III. Соціально-політичні зміни у Франції або процеси демократизації суспільного життя в Європі наприкінці XVIII століття

3.1. Короткотривалі й довгострокові причини виникнення Французької революції

Виникнення соціології тісно пов'язано з попереднім досвідом осмислення сутності, закономірностей улаштування соціального життя, проте насамперед із подіями XIX століття, бурхливими суспільними перипетіями напередодні та впродовж Французької революції наприкінці XVIII століття. Вона стала одним із чинників, що допоміг здійснити перехід від абсолютизму до буржуазної демократії і, зокрема, спричинила тотальні трансформації в моді, практиках дозвілля. Проте нова мода (*до революції – надлишок, ретельність, детальність, вузькі вбрання, а після – простота робочого класу*) та перша революція дозвілля (*культурно-дозвілєві практики з'являється у надлишку з-поміж представників колишнього третього стану*) – це її другорядні наслідки, основні ж полягають у тому, що вона докорінно змінила соціально-політичне обличчя всієї земної кулі.

Франція була однією з найбільших країн того часу. Її населення протягом XVIII ст., точніше з 1715 р. до 1789 р. – епохи Просвітництва, зросло приблизно на 5 млн., приблизно з 23 млн. до 28 млн [5]. Кожен п'ятий європеець був французом. Для порівняння: в Англії на межі XVIII-XIX ст. налічувалося лише 10-11 млн. громадян. Французи з XV ст. стали однією з найактивніших і креативних націй в історії Заходу [12]. Французьке стає скрізь модним. Епоха Рококо – капризів, витонченості, люб'язностей, насолод, флірту, легковажного дозвілля, застосування косметики як шляхетними жінками, так і чоловіками, виникає саме у Франції приблизно з 1720 року. На цьому тлі відомому виразу Олівера Кромвеля (1599 – 1658) «*Warts and all*» місця не знаходилося. Кожні десять днів виходять нові періодичні видання щодо модних трендів [12], креативність моди, дизайнерські винаходи, шовкові матеріали, чоловічі підбори та жилети, жіночі банти, неймовірні зачіски, що висвітлювали політичні та соціальні події. Прикметно, що *pret-a-porter* (*франц. готове для носіння*) – масове виготовлення та висока мода, яка виробляється індивідуально на замовлення мають французькі коріння [12]. Загалом тоді зацікавленість модою була у тренді. Понад це, у XVIII ст. мода стала національним брендом Франції [12] й популяризатором усього французького в Європі. Невипадково, що тоді більшість придворних суспільств спілкуються французькою мовою, майже як зараз всі англійською, оскільки це було модним.

Натомість соціальна структура тоді все ще складалася принаймні з трьох соціальних станів: духовенство, що були звільненні від оподаткування; дворянство, яке змушено було сплачувати інколи непід'ємні податки та третій стан, що включав в себе решту населення, зокрема селян, купців, інших представників середнього класу. Останні були позбавленні політичних прав.

На цьому тлі панувала екстремальна соціальна нерівність [5]. З огляду на стрімке збільшення населення зростала затребуваність продовольчих товарів, збільшувалася бідність. Вирували епідемії туберкульозу та сифілісу.

Людовик XVI, який любив читати, був інтровертом, і рано лягав спати, був знайомий із досвідом Англійської революції всередині XVII ст. й волів не допустити її повторення. Проте у державній казні постійно відчувався дефіцит грошей. Гроші тоді існували у вигляді дорогоцінних металів, тому їх явно не вистачало. Підвищення податків лише збільшувало загальне незадоволення. Водночас зростав середній клас, поширювалася освіта, нові ідеї, а разом із ними й неприйняття Старого порядку, вроджених привілеїв тощо. Вчення англійського філософа Джона Лока (1632 – 1704) про необхідність обмеження влади монарха; франко-швейцарського мислителя Жан-Жака Руссо (1712 – 1778) щодо соціального контракту між суспільством та їх представниками в уряді; Шарля Монтеск'є (1689 – 1755) про розділення гілок влади на законодавчу, виконавчу та судову; прийняття Американської конституції 1787 р.; Велика хартія вольностей в Англії (1215) все це надихало одну з найкреативніших націй у Європі на прийдешні зміни.

Проте незважаючи на тренди домінування в певних вимірах суспільного життя, насамперед йдеться про моду, французька монархія втрачала свій авторитет, програвала в багатьох аспектах очні та заочні змагання з англійською, де ця форма правління була обмеженішою. Короля вважали слабким, Марію-Антуанетту (1755 – 1793) називали «мадам Дефіцит». На цьому тлі третій стан все наполегливіше прагнув справедливого оподаткування, соціальної рівності, ефективності висхідних соціальних ліфтів. Його вимоги посилювали продовольча та фінансова кризи.

Історики зазначають, що політична боротьба, соціально-економічна криза, бідність, епідемії, прагнення до прийняття конституції, республіканського правління, релевантних цінностей були в основі й інших революцій. Проте унікальність французької полягала у високій довірі до філософів-просвітників, у прагненні побудувати країну майбутнього відповідно до їхніх ідей, щоб нею керувала не монархія, а вся нація – насамперед третій стан, тобто близько 95 % населення. Просвітники вірили, що можна віднайти, зафіксувати закони функціонування суспільства і реформувати його згідно з ними.

Зрештою після бурхливих подій, в результаті волевиявлення національного зібрання, а відтак установчих зборів 26 серпня 1789 року було ухвалено Декларацію прав людини і громадянина. Документ проголошував права і свободи людини, презумпцію невинуватості, скасування станової структури. Король реагував на зміни доволі пасивно. Його легітимність падала, він уже не міг нагороджувати і карати, залишаючись на троні. Історики зазначають, що після тих докорінних змін французька мова поширювалася в усіх провінціях країни; рівність, до якої прагнули, розуміли як рівність перед законом; було запроваджено принцип виборності на відповідні посади, скасовано станові привілеї. У державному правлінні стали прагнути до

меритократії, призначати на посади найкращих відповідно до їхніх талантів і досягнень. Кожна державна посада відтепер передбачала конкурс. На цьому тлі формувалася нова політична система, французька нація. Однак навіть після революції політичні партії не були сприйняті – їх представників вважали тими, хто радше викривлятиме волю народу з допомогою кулуарних домовленостей.

Поганий вчений не той, хто не здатен миттєво пригадати дату окремої історичної події, а той, хто детально не пам'ятає її причин і результатів. Історики виокремлюють тривалі (*нестабільна соціально-станова система французького суспільства, відсутність соціальних ліфтів для найобдарованіших та меритократії, привілеї від народження*) та короточасні (*недоліки тогочасних монарших осіб Франції; нові ідеї філософів-просвітників; соціально-економічні проблеми*) причини Французької революції. Отже, цей параграф спрямований на висвітлення однієї з короточасних причин означеного явища суто в індивідуальному вимірі, у контексті поведінки вінценосних осіб того часу.

Але спочатку не буде перебільшенням сказати, що соціологія живе передусім у демократичному світі, отже, тогочасні процеси демократизації життя послужили одним із важливих «спускових гачків» виникнення цієї науки. З огляду на це доцільно зазначити, що дитинство батька-засновника соціології Огюста Конта (1798 – 1857) припало на той час, коли дух доленосних для всього світу подій ще витав у повітрі. Представлене XIX і попереднє XVIII століття були для Франції, до слова, як і для інших європейських країн, доволі буремними. Зокрема, 14 липня 1789 року відбувся штурм в'язниці Бастилії, що асоціювалася з абсолютизмом монаршої влади та репресіями проти всіх незгодних. Після поступового руйнування фортеці на її місці встановили табличку з надписом «Відтепер тут танцюють». Взяття Бастилії, гармати якої дивилися на робочі квартали, стало символічною подією і точкою відліку подальших перетворень. Зрештою на тлі народних хвилювань у прагненні до конституційного ладу, як було занадано вище, та панування закону заради всіх тогочасну самодержавну монархію скинули з престолу.

Сьогодні День взяття Бастилії є національним французьким святом та символом примирення і єдності цієї політичної нації. Для того, щоб уявити масштаб урочистостей упродовж щорічного його святкування можна пригадати, зокрема славетні на весь світ картини Клода Моне (1840 – 1926) «Вулиця Сен-Дені у Парижі. Свято 30 червня, 1878» та «Вулиця Монторгей у Парижі. Святкування 30 червня, 1878», а також натхненне виконання Марсельєзи національними збірними та вболівальниками. Ця пісня стала знаковою для тих далеких доленосних подій і подальшої історії Франції.

Характерно, що згідно з твердженнями істориків за декілька років до революції вельможі разом із видатними мислителями у товаристві модних дам (до речі, щоб вважатися такою, у XVIII ст. необхідно було мати не лише красу, але й енциклопедичні знання, гострий розум, володіти мистецтвом світської бесіди) відвідували кав'ярні, паби, клуби, модні салони [19]. Люди жвавіше почали опановувати публічний простір, комунікувати. На цьому тлі

виникали нові ідеї, інновації. Загалом жінки відіграли важливу роль протягом тогочасних буремних подій, насамперед у боротьбі за соціально-політичні зміни. Їх активізм виявлявся у страйках проти підвищення цін на хліб, високих податків, за гендерну рівність, за отримання політичних прав тощо [17]. Отже, у публічному просторі французи жваво дискутували про ідеї просвітників: Джона Локка (1632 – 1704), Шарля Монтеск'є (1689 – 1755), Вольтера (1694 – 1778), Дені Дідро (1713 – 1784), Жана-Жака Руссо (1712 – 1778), Клода Гельвеція (1715 – 1771), але насамперед негативно відгукувалися про тогочасну монархію, зокрема Людовика XVI та Марію-Антуанетту. Тож дедалі більшої сили набирала небезпечна для роялістів громадська думка. До слова, спочатку саме просвітників асоціювали з основними причинами докорінного зламу станових традицій та повалення королівського порядку [19]. У їхніх філософських концептах не було місця для Марії-Антуанетти та її способу життя: марнотратного, станового, модного, аристократичного, розважального – не стільки поганого, скільки наївного. Біографи писатимуть про неї амбівалентно: з одного боку, як про добру та щедрю особу з інтелектом, що перевищує середній, турботливу матір, а з іншого – як про монархиню з поганою освітою, відсутністю політичного хисту, проте обізнану в моді, гастрономії, світських раутах, схильну до азартних ігор, розкоші та нескінченних витрат. Марія-Антуанетта здатна була працювати завзято, але тільки ривками та в останню мить, коли ситуацію вже було не виправити.

На цьому тлі, а також в умовах поширення корупції формувалася революційна політична культура, яка вкорінювалася в економічних, соціальних процесах того часу та навіть затьмарювала їх. До того ж релевантна громадська думка дедалі більше оформлювалася під впливом газет, інших різноманітних видань, політичного гумору, гострих памфлетів тощо [19]. На її значущості заради процесів державного управління наголошувало багато непересічних постатей, зокрема Наполеон: «Громадська думка є термометром, на який монарх постійно має зважати» [1]. Можна навести ще одну цитату уродженця Корсики: «Чотири ворожі газети є набагато небезпечнішими, ніж тисячі штиків» [1]. Окрім того, як уже було зазначено, у державі назрівала продовольча, фінансова криза; буржуазія, селянство, міська біднота були незадоволені податками.

1774 року новопризначений міністр фінансів Анн-Робер Тюрго (1727 – 1781) заради оздоровлення економічної системи почав запроваджувати реформи, які не були сприйняті дворянством та духовенством. Отже, на молодого, недосвідченого, бездіяльного, непослідовного і легко навіюваного монарха Людовика XVI, інтроверта, прихильника читання книжок, полювання та смачної їжі, посилювався тиск. Загалом бесіди тогочасного бомонду здебільшого стосувалися неминучості революції та загальної перемоги свободи, рівності, братерства, царства розуму. Отже, ще раз наголосимо, що причини виникнення Французької революції мали поліфонічний контекст: політичний, економічний, соціальний, культурний – та були зіткані з тривалих і короточасних чинників.

Згідно з теоретичною моделлю Макса Вебера соціальні зміни відбуваються не внаслідок загального ходу еволюції, а в результаті досягнень духовно сильних особистостей, здатних долати супротив, сприяти інноваціям у різних сферах суспільного життя, тобто представників харизматичного типу влади. Подібних поглядів дотримувалися Георг Гегель (1770 – 1831), Томас Карлейль (1795 – 1881), Габріель Тард (1843 – 1904), Вячеслав Липинський (1882 – 1931), Борис Джонсон (1964) та інші. Так, дійсно, про визначальну роль особистості в історії певного народу та держави промовисто говорив колишній прем'єр-міністр Великобританії Борис Джонсон, згадуючи Вінстона Черчилля (1874 – 1965) [24]. Варто зауважити, що цей підхід певною мірою протиставлено марксистському, де на тлі економічного детермінізму, класової боротьби талановитим особистостям або їхнім протилежностям не знаходиться місця. Саме тому слід окремо детальніше розглянути постаті як тогочасного короля та його попередників, так і австрійської принцеси, а згодом королеви Франції Марії-Антуанетти, що виступила певним «спусковим гачком» вирішальних соціальних змін.

Харизма, компетентність, фізична привабливість, енергійність, хоробрість, уміння переконувати та подобатись іншим, уміння слухати, щирість, вдячність, працелюбність, прийняття значущості інших, стійкість власних цінностей і переконань, послідовність, далекоглядність, оптимізм, лідерські здібності та ін. – шукані величини, що незалежно від історичного періоду є важливими чинниками побудови ефективного статусного образу державця. У межах політичного маркетингу та політичної філософії, соціології зроблено вже багато цікавих досліджень, узагальнень стосовно цього концепту [8]. Є й інша модель одержання й утримання влади Нікколо Макіавеллі (1469 – 1527), де деталізовано здебільшого прагматичність та аморальні інструменти здобуття престолу [25]. Хоча очевидно, що ефективний монарх минулого й успішний політичний лідер сьогодення все ж мають відмінності. Тоді частіше зустрічались *filtered leaders*, сьогодні *unfiltered leaders*. Спробуємо крізь означену наукову оптику проаналізувати відповідні статусні образи можновладців напередодні Французької революції.

Одна з славетних і безславних жінок у всесвітній історії, французька королева Марія-Антуанетта народилася 2 листопада 1755 р. у Відні та була передостанньою у королівській родині з-поміж шістнадцяти дітей. Прикметно, що напередодні, 1 листопада, у Лісабоні стався потужний землетрус із 30000 загиблих, що почали трактувати як погану прикмету для новонародженої вінценосної особи. Неначе сама доля ставила її від народження на шлях неймовірних випробувань. Ще з дитячого віку в люблячій родині дівчинку навчали багатьох мистецтв, проте її брати досягали в цьому набагато більших успіхів. Вона слухала та навчалась у найкращих композиторів, бачила мистецтво найвидатніших танцюристів Європи. У 1762 р. зустрілась із шестирічним вундеркіндом Вольфгангом Амадеєм Моцартом (1756 – 1791), який був на два місяці молодше, ніж Марія-Антуанетта, коли той був запрошений для виконання своїх композицій перед королівською родиною.

Окремо зазначимо, що разом з іншими академічними дисциплінами майбутнім спадкоємцям престолу викладали й теорію управління державою. Марія-Антуанетта не поспішала дорослішати і прагнула якомога довше залишатися дитиною. У неї були таланти щодо мистецьких дисциплін, вона писала музику, мала чудовий голос, найбільше їй подобалася історія, проте загалом вона була неуважною студенткою. У дванадцятирічному віці вона ледве вміла писати рідною мовою. У тринадцятирічному віці розмовляла лише французькою, хоча нормою було у її родині спілкуватися трьома мовами, ще німецькою та італійською. Принцеса віддавала перевагу не осмисленню різноманітних наук, а розвагам. Знову ж таки, наставники суперечливо характеризували підопічну. З одного боку, зазначали, що вона мала шарм, королівську поставу, майстерно трималася на публіці, у кризових ситуаціях вміла зберігати спокій і гідність, а з іншого – відгукувалися про неї як про ліниву та легковажну особу, яка не прочитала жодної серйозної книги, окрім легких, розважальних любовних романів. Окрім того, історики зазначають, що під час укладання шлюбу між Марією-Антуанеттою та дофіном (*дофін від дельфін, так називали спадкоємців престолу*) Франції через погано організовані народні гуляння святкова подія перетворилася на справжню трагедію, унаслідок чого загинули і травмувалися сотні людей.

Зрештою, зайнявши місце у верхівці державної ієрархії, монархія суттєво впливала на тогочасних міністрів та передусім на свого чоловіка – короля Франції Людовика XVI (1754 – 1793), який був майже повною протилежністю попередникам. Так, Людовик XIV (1638 – 1715), король-сонце, що був на престолі сімдесят два роки, та Людовик XV (1710 – 1774), король-бабій, він правив шістдесят років, уособлювали епоху фаворитизму, гедонізму, з'єднання кохання та управління державою. Зокрема, про Людовика XV Казанова висловлювався як про найгарнішого короля Європи. Тілесна привабливість правителя традиційно мала неабияке значення для владних відносин, для функціонування політичної та соціальної організації. Цінувалися привабливість, сила, відсутність тілесних недоліків, тобто, наприклад, кульгавий або заїка майже не міг стати державцем. Інколи подібні норми було закріплено на формальній основі, йдеться про високостатусний одяг, знаки влади, палац, перебування у столичному місті.

Проте існувало чимало винятків із таких писаних та неписаних правил. Інколи вінценосні особи цілком свідомо демонстрували смиренність, покірність, що виявлялося в їхньому аскетичному одязі або, наприклад, виїзді у місто верхи на віслюкові. Утім експерти зауважують, що тим самим вони асоціювали себе з Ісусом Христом, який в'їжджав до Єрусалима на віслюкові, й у такий спосіб намагалися підсилити свою легітимність. До слова, історії відомі диктатори, які обирали саме аскетичний спосіб життя, оскільки владу любили набагато більше за розкіш.

На той час ще не існувало поняття демократії, тож вимоги до зовнішнього вигляду правителів (*аристократичності, фізичної привабливості та ін.*) були високими. Загалом проблеми лукізму, вейтизму, сексизму, хайтизму поширені

переважно у недемократичних країнах. Не оминула така закономірність і політичну площину. Так, сучасні німецькі дослідники зазначають, що фізична привабливість людини відіграє певну роль в успішності політичних амбіцій, але найважливішим чинником все-таки є належність кандидата до певної політичної партії [20]. Дослідження у Сполучених Штатах та Данії доводять, що люди з вищим рівнем нарцисизму більше схильні до політичної активності, більше схильні висловлювати свої думки публічно [16]. Водночас нарциси менше підтримують демократичні цінності [21]. Напевно, усе це ставить під загрозу саму демократію.

Однак повернемося до соціально-політичних подій у Франції наприкінці XVIII ст. Сам Людовик XV, попередник гільйотованого Людовика XVI, не любив працювати і читати, натомість прагнув до насолод, зокрема тілесних, відповідаючи середньовічним канонам фізичної привабливості. На короля безпосередньо та політику країни у цілому майже упродовж двадцяти років сильно впливала добре відома завдяки благозвучності прізвища і політичному хисту фаворитка маркіза де Помпадур (1721 – 1764). Знакова для історії Франції та всього світу білявка прожила лише сорок два роки, але належала до тих жінок, про яких упевнено можна сказати, що вони зробили себе самі. Незважаючи на слабе здоров'я (*вона померла від туберкульозу*), завдяки власній наполегливості фаворитка монарха впродовж двадцяти років вирізнялася свіжістю, красою, творчістю, ерудицією, енергійністю, артистичністю, освіченістю, любов'ю до літератури, театру. Тож надалі не випадково підтримувала просвітництво, мистецтво, науку, навіть публікацію «Енциклопедії» Дідро (1713 – 1784) і д'Аламбера (1717 – 1783) [10]. Маркіза добре розумілася на тому, як витримати конкуренцію. Окрім того, вона зналася на гастрономічній культурі, витончених стравах, була законодавицею французької моди: туфлі на підборах, висока зачіска, легкість, витонченість та розкішне вбрання [10]. До слова, Елвіс Преслі (1935 – 1977) носив зачіску, яку запровадила саме фаворитка короля. Цей тренд є достатньо популярним і сьогодні. Також відомо, що маркіза відкрила військову школу для бідних дітей, де з 1781 р. навчатиметься й Наполеон Бонапарт (1769 – 1821). Отже, про неї можна сказати словами відомої пісні: *You are looking at the queen of multitasking*. Очевидно, що все зрозуміло й без перекладу.

Коли Жанні-Антуанетті було дев'ять, ворожка навіщувала їй чудове майбутнє, зокрема завоювання королівського серця. Вона не тільки наполегливо чекала здійснення пророцтва, але й докладала до цього чимало зусиль. Коли Людовик XV зазнавав поразки у внутрішній чи зовнішній політиці або був причетним до грандіозних витрат, офіційна фаворитка, позбавляючи його нудьги та меланхолії, заспокійливо промовляла на кшталт: «Ах, сір, після нас хоч потоп», що доволі симптоматично для того часу – епохи насолод. У такий спосіб вона здатна була утримувати симпатію короля лише протягом п'яти років. Але й після цього вона не залишає Версаль, а стає довіреною особою Людовика XV. Не буде перебільшенням сказати, що маркіза правила Францією більше, ніж сам король. Прикметно, що запоруку

успішної політики видатна жінка вбачала, відповідно до макіавеллізму, у брехні, замовчуванні та непотизмі.

Згодом, 1774 року, на престол вступає двадцятирічний Людовик XVI. З одного боку, високий (192 сантиметрів) й освічений, хоча й подекуди, що з обмеженими інтелектуальними здібностями, а з іншого – огрядний, із добрим норовом і слабким характером, до того ж вірний своїй дружині, що не було притаманно тогочасному придворному суспільству, яке його втомлювало. Такий собі молодий буржуа, який в багатьох речах був протилежністю своїм вінценосним попередникам.

На початку царювання вони разом із дружиною прагнули подобатися суспільству, але потім їхня увага до державних справ та громадської думки охолола. Історики зауважують, що їм не вистачало систематичності, тобто тієї чесноти, яка, укорінившись у масову свідомість, зрештою стала запорукою добробуту багатьох забезпечених країн. Проте, як зазначали давні греки, у цьому світі не існує нічого абсолютного, тож королю-невдасі були властиві й героїчні вчинки, особливо в останні дні його життя, зокрема, коли він промовляв натовпу, що зібрався навколо ешафоту: «I die innocent. I pardon my enemies and I hope that my blood will be useful to the French, that it will appease God's anger...» [3]. Зважаючи на благодушний норов Людовика XVI, згадаємо відомі слова Наполеона: коли про якогось короля говорять, що він був добрий, значить, царювання його не вдалося.

Водночас про нього відгукувалися як про нерішучого та схильного до апатії. Доволі показово, що свого часу англійський політичний філософ Томас Гоббс (1588 – 1679) у своєму «Державці» застерігав монархів від апатії, яка, на його переконання, неминуче призводить до поразки [23]. Напевно, король не вселяв у підданих відчуття надії. Зважаючи на це, можна знову згадати цитату Наполеона: «Лідер – це торговець надією» (*A leader is a dealer in hope*). У будь-якому разі Людовик XVI «отримав у спадок» багато державних і національних проблем, голод, і це на тлі численного марнотратства придворних. До слова, тоді, впродовж «галантного століття», в моді були неймовірні жіночі зачіски, які коштували як цілі маєтки. Звідти пішло прислів'я, що жінка може вибачити все, окрім зіпсованої зачіски. Подібні епізоди соціального життя на прикладі публічної поведінки капітанів індустрії XIX – XX ст. американський соціолог Торстен Веблен (1857 – 1929) свого часу означив як показне споживання, на сучасному етапі – речизм.

За свідченнями істориків, Марія-Антуанетта переїхала у Францію, коли їй виповнилося чотирнадцять років, зійшла на престол, коли їй було всього дев'ятнадцять. На думку ініціаторів союзів вінценосних осіб, шлюби між представниками австрійського та французького монарших родів мали б сприяти збереженню влади, зміцненню цих країн, а також миру та взаєморозуміння в Європі. Натомість подібні практики зовсім не допомогли убезпечити світ від Першої світової війни.

Королева була вимушена спілкуватися зі старцями, що залишилися при дворі з часів попереднього монарха. Це викликало у неї огиду. До того ж

додавалися певні проблеми у приватному житті, а саме статевих стосунках із чоловіком через його пікантні фізіологічні особливості. Хоча вагомий корпус істориків зазначають, що справа була радше у наявності психологічних комплексів короля. А втім, 1778 року в подружжя вже народилася перша дитина. Зрештою двоє з їхніх чотирьох дітей померли від туберкульозу. Проте, до того як стати мамою, Марія-Антуанетта бажала оточити себе молодістю, що цілком природно для молодої людини, але не для королеви, оскільки у неї був тільки один девіз – розважайтесь. На цьому тлі багато прозорливих осіб дивувалися, яких нікчем (*інтриганів, людей із поганою репутацією*) вона наблизилася до себе, проте всі вони відрізнялися однією властивістю – вміли її розважати. Зокрема, йдеться про принцесу де Ламбаль та мадам де Поліньяк – фавориток монархині, шукачок розкоші, які постійно псували її репутацію численними витратами [15]. Королеву звинувачували у розбещеності (*хоча з огляду на історичну літературу це зовсім не так, експерти зауважують тільки один роман на стороні*), закидали їй, що одні з небагатьох її заслуг – це вміння найкраще усіх при дворі кататися на ковзанах та набуття статусу законодавиці мод. Одним із модних трендів, який вона інспірувала того часу у модному житті була бравада. Окрім того, репутація держави була заплямована й тим, що вона програвала чималенькі суми в азартних іграх, хоча її батько – імператор Франциск І особисто застерігав від цього [11].

Проте Марія-Антуанетта ще з дитинства вирізнялася чарівністю, звикла привертати до себе увагу, тому розгніватися на неї по-справжньому ніхто не міг. Вона була гарною (*хоча і в цьому аспекті не все так однозначно, оскільки на портретах її зображали красивішою, ніж у реальності*) й на початку легко захоувала в себе сотні тисяч парижан. Однак, знову ж таки, королева не любила читати, була екстравертом, пізно лягала спати і пізно вставала, а головне їй була не приманна систематична праця. До того ж до пори до часу вона зовсім не зважала на думку інших. Потім вона пошкодує про власну неосвіченість, але буде вже пізно. До слова, сьогодні є поширене майже універсальне висловлювання, що ті хто читають завжди управлятимуть тими, хто дивиться телебачення (*хоча виключенням із цього правила став Людовік ХІV*). Правителька Франції геть не знала, чим живе французьке суспільство. І якщо для дівчини-підлітка з Австрії це було цілком природно, то згодом, імовірно, стало вагомим недоліком для зрілої жінки-монархині. «У них немає хліба, – начебто казала вона, – нехай їдять тістечка»¹. Зрештою Марія-Антуанетта існувала між двома соціальними світами: суспільним і придворним. Перший спочатку прийняв її захоплено, другий – навпаки, але потім їх ставлення змінилося на діаметрально протилежне. Одним словом, розваги і неосвіченість, недалекоглядність королеви зіпсували її репутацію, а разом і репутацію короля. Вона була хороброю, проте їй очевидно бракувало політичної мудрості [15].

У Відні Марію-Антуанетту погано підготували для Версаля. Поради її суворої матері, видатної, найуспішнішої імператриці Європи – Марії-Терезії,

¹ Авторство цього твердження й донині є дискусійним.

яка на своїх дітей дивилася за другорядним принципом у порівнянні з державними справами, що вона має залишатися доброзичливою австрійкою, явно не вистачало. Потім, після переїзду Марії-Антуанетти у Париж, вона критикувала несерйозний, марнотратний образ поведінки своєї доньки, але критика матері була марною. Те, королева Франції до останніх днів віддавала перевагу лестоцям, теж характеризує її далеко не з найкращого боку. Загалом власна біографія, написана незаангажованими істориками, навряд чи сподобалася б правительці [15].

Людовик XVI йшов у дружини на поводиті, усіляко намагався задовольнити її примхи і забаганки. Вона ж була марнотратною та часто вчиняла недалекоглядно. Проте слід додати, що протягом буремних подій Французької революції з нею відбулися певні трансформації, і вона стає вже не лише уважною матір'ю, але й вимушеним, хоча й неохочим політиком. Наприклад, її друг, революціонер, письменник і оратор Мірабо пише про неї як про єдиного чоловіка у королівській родині. А втім, несистематичність, недалекоглядність, прагнення все вирішувати в останню мить, відсутність довгострокової перспективи планування королеви також відіграли роль у розгортанні революції, яка бере один зі своїх джерел від двору Пале-Рояля – резиденції родича короля, герцога Філіппа Орлеанського (*Егаліте*), голови тогочасної опозиції. Навіть звідти поширювалися гумористичні памфлети, в яких висміювалась монархія. Саме там, при дворі Пале-Рояля, з'являється багато сарказму і про Марію-Антуанетту, і про Людовіка XVI. Тоді королівська родина часто була об'єктом непристойних спекуляцій [9]. З огляду на це розхитувалась інституціональна система. Згадаємо відомий вислів: тирані можуть спати спокійно доти, доки народ над ними сміється. Але з тогочасним монархом все сталося навпаки. До слова, герцог Егаліте, як депутат Конвенту, голосував за страту короля, його згодом теж гільйотинували.

Брат Марії-Антуанетти Леопольд II намагався допомогти їй, але це тільки прискорило хід революційних подій. Отже, 1793 року, за дев'ять місяців після короля, її було страчено. Коли королеву рококо у візку ката везли на ешафот, була помітна її стрімка зістареність через хвороби, пережиті у в'язниці, та відповідний моральний і фізичний стан. Але всі журналісти, які спостерігали означені події, відзначали гідність королеви й на судовому засіданні, й на ешафоті, і впродовж останніх годин її життя. Цікаво, що традиція міждержавних шлюбів продовжувалась, і вже згодом родичка страченої монархині Марія-Луїза взяла шлюб із Наполеоном Бонапартом.

Прикметно, що гільйотина, вона ж «національна бритва Франції», – це здебільшого творіння німця Тобіаса Шмідта винахідника музичних інструментів, разом із доктором Жозефом Гійотеном (1738 – 1814). Французи вважали себе передовим суспільством, тож засіб для страти у них мав бути відповідним, тобто передовим, на відміну, скажімо, від четвертування, шибениці, побиття палками або спалення на багатті. Ідеологічна функція гільйотини полягала в тому, що вона мала забезпечувати соціальну рівність –

рівність бути страченим незалежно від того, хто ти: дворянин або простолюдин. Попри це, своє ім'я вбивчій машині далекоглядний Тобіас Шмідт надавати відмовився. Її назвали за іменем професора літератури університету Бордо, доктора, політика Жозефа Гійотена, який запропонував тимчасово використовувати цей «інженерний винахід» протягом Французької революції. До речі, він був ініціатором вакцинації французів проти натуральної віспи, яка вирувала того часу в Європі, та вважав, що створення гільйотини, цього «гуманного» методу страти стане першим кроком на шляху до скасування смертної кари. Про означений пристрій в тогочасному суспільстві навіть складали мажорні пісні. Парадоксально, але до остаточного затвердження конструкції гільйотини доклав руки й сам Людовик XVI. Він зазначав, що лезо має бути не округлої форми, а у вигляді трикутника. Коли доктор Жозеф Гійотен доповідав у грудні 1789 року на Національному зібранні стосовно доцільності застосування пристрою, він з ентузіазмом зазначав, що страта буде миттєвою, неначе «легкий вітерець» пронесеться по шиї, тож людина не помітить цього [14]. Присутні зайшлися сміхом, не підозрюючи, що незабаром більш ніж половина зібрання, якщо не дві третини, відчує подих цього «легкого вітерця» на власних шиях. Симптоматично, але Жозеф Гійотен до останнього дня свого життя жалів про власну причетність до цього смертоносного апарата [14].

Найрезонанснішою піснею означених подій, тобто Французької революції та супротиву у війні з Австрією, була вже добре відома Марсельєза з лейтмотивом «здолаємо тиранію», що згодом стала державним гімном Франції. Так, 1792 року стався штурм палацу Тюільрі – об'єднаного разом із Лувром архітектурного комплексу в центрі Парижа, де свого часу шукала порятунку королівська родина. Його зрештою зруйнували протягом подій, асоційованих із Паризькою комунією, і сьогодні там розташований однойменний сад. Тож тоді натовп пішов на приступ. Палац Тюільрі доволі вдало захищали роялісти та швейцарці, допоки у серпні до революціонерів не прийшло підкріплення з Марселя, яке наспівувало антиаристократичні слова про патріотичні прагнення звичайних громадян. Зрештою натовп здолав оборону. За цих обставин сам Людовик XVI наказав припинити супротив.

Марсельєзу згодом заборонив Наполеон, що не бажав революційного повстання проти себе. Але невдовзі, починаючи з 1879 року, вона стане гімном Франції. Пісня відіграла величезну емоційну, мобілізаційну роль і впродовж означених подій, і під час Першої та Другої світових війн у національному супротиві загарбникам, тобто в ключові моменти французької історії [22]. І сьогодні це найпопулярніша пісня країни, тож важко знайти місцевого, який не знав би її приспів. Цікаво, що Марсельєза часто сприймається як гімн усіх революцій, гімн хоробрих і солідарних людей, що повстали проти небезпеки, гімн нескорених, які піднялися проти соціальної несправедливості, тиранії, ненаситного самодержавства, які прагнули не лише до виконання обов'язків, але й до здобуття прав. Пісню було перекладено різними мовами: німецькою, італійською, польською, угорською та ін. Прикметно, що її написав 24 квітня

1792 р. військовий інженер, музика-аматор Клод Жозеф Руже де Ліль (1760-1836), який зрештою був запідозрений у роялізмі, ув'язнений і ледве уникнув гільйотинування.

Лозунгом тих подій стала широковідома тріада – свобода, рівність, братерство. І хоча до цього, у вересні 1791 р., король ухвалив Конституцію, у результаті чого країна стала конституційною монархією, логіку революційних подій було вже не спинити. Далі провідниками означеного девізу стали Жан-Поль Марат (1743 – 1793), Жорж-Жак Дантон (1759 – 1794), Максиміліан Робесп'єр (1758 – 1794) та інші. Зокрема, Марат, який прагнув увійти в один із висхідних соціальних ліфтів того часу, промовляв, що французький народ увесь час має бути збудженим, щоб їм було легше керувати, а також видавав відповідну газету «Друг народу». Тоді йому дали однойменне прізвище. Тогочасні тектонічні соціальні зміни вплинули і на них, і на видатного письменника, математика, політичного діяча Ніколя Кондорсе (1743 – 1794). Одного разу він зайшов у таверну з томиком Горація (65 р. до н. е. – 8 р. до н. е.), після чого його запідозрили в аристократичності та ув'язнили. Зрештою письменник, як і Сократ (470 – 399 до н.е.) у далекому минулому, прийняв отруту. А втім, сьогодні взяття Бастилії є національним святом Франції, а Марсельєза – всесвітньовідомим гімном цієї країни, що символізує боротьбу суспільства проти репресій і тиранії.

На цьому соціально-політичні зміни у Франції не скінчилися. Невдовзі був розбитий Наполеон у його спробах підкорити Європу. Згодом, 1848 року, до нащадків галлів прийшла буржуазно-демократична революція, що закінчилася встановленням і розширенням цивільних прав і свобод та зреченням від престолу цілком ліберального монарха Луї-Філіппа (1773 – 1850). Паризька комуна 1871 року – і це тільки одна Франція. Відтак для владної верхівки багатьох європейських країн, і тим паче пересічної людини, спокійне життя та передбачуваність були недосяжними мріями. З одного боку, масові соціальні хвилювання, революції, злам соціально-станових ієрархій, докорінні суспільні зміни, з іншого, – інтенсивні міграційні процеси, урбанізація, прискорена висхідна й низхідна індивідуальна та групова соціальна мобільність, індустріалізація, демократизація і т. д. Згодом розвиток природничих наук, зокрема винахід ефективніших мікроскопів, привів до відкриття клітини та, відповідно, клітинної теорії. Цікаво, що на думку окремих соціальних дослідників, наприклад Герберта Спенсера (1820 – 1903), за аналогією з природничими науками можна евристично досліджувати й суспільство. Невдовзі після цих бурхливих подій заявить про себе у повний голос і нова наука про суспільство, точніше про соціальний порядок і можливі соціальні зміни, – соціологія.

Наприкінці параграфу слід зазначити, що для епохи французького фаворитизму, гедонізму, галантного століття, тобто часів правління Людовиків XIV, XV, XVI, була характерна показовість; надмірна, неефективна централізація влади; небажання королів займатися державними справами; бравада; приділення більшої уваги особистим, династичним інтересам, ніж

державі, громадській думці, економіці та розумінню того, чим живе народ. Людовик XIV та червоні підбори на його туфлях мабуть будуть «жити вічно» [12]. Це був час суспільства старого порядку зі становістю та відсутністю капіталізму [2]. Крім потягу до розкоші, Людовик XIV залишив своїм вінценосним спадкоємцям сильно централізовану владу. Згадаємо його славнозвісне твердження: «Держава – це Я» [26]. Навіть у власних садах йому подобалося, щоб усе було симетрично і доступно погляду монарха. І хоча Людовик XV за притаманний йому оптимізм і отримав прізвисько «Улюблений», через лестощі та різноманітні суспільні проблеми він та його попередник залишили найдавнішій монархії Європи та, зокрема, королю-невдачі Людовику XVI токсичний спадок [2].

Водночас слід зауважити достатньо сильну традицію соціального пізнання пов'язувати долю країни з певною постаттю державця. З огляду на це можна виокремити принаймні два типи: перший передбачає досяжницьку мотивацію, прагнення до знань, до здорової конкуренції, універсалізм професійної діяльності, енергійність, превентивний стиль мислення; другий – легковажність, апатію, недалекоглядність, несистематичність, неосвіченість, відсутність тривалої перспективи планування тощо. Напевно, вінценосних представників тогочасної Франції радше можна віднести до другого типу, що виявилось у короткочасних причинах поширення епіцентрів соціально-політичної сейсмічності наприкінці XVIII століття. Водночас, на нашу думку, слід зазначити важливу роль протягом означених подій політичного гумору, відсутність «соціальних ліфтів» і численні соціально-економічні проблеми. Зважаючи на це, поведінка монаршої родини стала своєрідним «tipping point» після якого логіку революційних подій було вже не спинити.

Список літератури:

1. 110 Most Famous Quotes by Napoleon Bonaparte You Need to Know (August 18, 2023). Отримано з: <https://dreamsinparis.com>
2. Thompson, D. (2017). Louis XV. Отримано з: <https://www.casanovashadows.com>
3. Bond, E. The Execution of Louis XVI. Отримано з: https://origins.osu.edu/milestones/january-2018-execution-louis-xvi?language_content_entity=en
4. Barker, E. (May 16, 2017). Barking Up the Wrong Tree: The Surprising Science Behind Why Everything You Know About Success Is (Mostly) Wrong. HarperOne.
5. French Society during the late Eighteenth Century (16 Aug, 2023). Отримано з: <https://www.geeksforgeeks.org>
6. Mukunda, G. (October 2012). Great Leaders Don't Need Experience. Harvard Business Review. Отримано з: <https://hbr.org>

7. Harrison W. Mark (07 March, 2022). The Three Estates of Pre-Revolutionary France. Отримано з: <https://www.worldhistory.org/article/1960/the-three-estates-of-pre-revolutionary-france/>
8. Aichholzer, J., Willmann J. (2020). Desired personality traits in politicians: Similar to me but more of a leader. Отримано з: Journal of Research in Personality, Volume 88.
9. Hartnett, L. Villanova University. The French Society Before the Revolution. Wondrium Daily. Отримано з: wondriumdaily.com
10. Madame de Pompadour / Palace of Versailles. Отримано з: <https://en.chateauversailles.fr>
11. Marie Antoinette – The Downfall & Death of a Queen Documentary. Отримано з: The People Profiles. YouTube.
12. Kumar, M. (02 Feb, 2023). French Fashion in the Eighteenth Century Отримано з: <https://www.tutorialspoint.com>
13. Siddiqui, M. (23 Aug, 2019). 7 Leadership Qualities of Queen Elizabeth II That Make Her Stand Out from The Crowd. Отримано з: <https://www.branex.co.uk>
14. Russo, N. (2016). The Death-Penalty Abolitionist Who Invented the Guillotine. The Atlantic. Отримано з: <https://www.theatlantic.com>
15. Bernier, O. (October 9, 1988). Her Mistakes Were Beauts. Отримано з: The New York Times. <https://www.nytimes.com>
16. Penn State (2 October, 2020). Higher narcissism may be linked with more political participation. Science Daily. ScienceDaily. Отримано з: www.sciencedaily.com/releases/2020/09/200925134722.htm
17. Ramesha, T. (2023). The Role of Women in the French Revolution: A Study of Their Participation and Influence in the Revolution Movement // Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR). March 2023, Volume 10, Issue 3. pp. 624-629.
18. Babikian, R. (July 13, 2012). Ten King-Maker Traits For A Successful Life – Elite Daily. Отримано з: <https://www.elitedaily.com>
19. The long and short reasons for why Revolution broke out in France in 1789. A study guide by Swansea university historians. Отримано з: <https://www.swansea.ac.uk>
20. University of Freiburg (15 October, 2019). Politics: Being attractive helps, but it isn't everything. Science Daily. ScienceDaily. Отримано з: www.sciencedaily.com/releases/2019/10/191015113313.htm
21. University of Kent (5 December, 2018). Narcissists less likely to support democracy. Science Daily. ScienceDaily. Отримано з: www.sciencedaily.com/releases/2018/12/181205133933.htm
22. What's the meaning of La Marseillaise? (17 November, 2015). BBC News. Отримано з: <https://www.bbc.com/news/mag>
23. Гоббс, Т. (2000). Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. Дух і Літера. Київ. 606 с.
24. Джонсон, Б. (2019). Фактор Черчилля: Як одна людина змінила історію. Віват. 400 с.

25. Мак'явеллі, Н. (2007). Флорентійські хроніки; Державець. Пер. з іт. А. Перепаді; Худож.-ілюстратор І.І. Яхін; Худож.-оформлювачі Б.П. Бублик, В.А. Мурликін. Харків: Фоліо. 511 с.

26. Токвіль, Алексіс де. (1999). Про демократію в Америці. К.: Видавничий дім «Всесвіт». 590 с.

3.2. Евристичний потенціал концепту «системні й несистемні лідери» щодо дослідження демократичного процесу

Вище запропоновано приклади політичних лідерів, де можна побачити щонайменше два типи. Людовіки XIV, XV, XVI та Марія Антуанетта – типові приклади системних лідерів. Натомість Олівер Кромвель, маркіза де Помпадур, Наполеон Бонапарт, Уїнстон Черчіль – релевантні приклади несистемних лідерів. Наприклад, на думку Бориса Джонсона, престиж, репутація, перспективи, це найголовніше для державного діяча, і саме це він бачив в Черчілі [3, с. 31-32].

Тож певний імідж і внаслідок цього політичний бренд може бути похідною, проекцією вияву релевантних лідерських здібностей, який деталізується з допомогою парадигми: системних та несистемних лідерів. І після цього експерти ставлять риторичне запитання: хто ви? [1] Перший тип лідерства є наслідком проходження відповідних формальних позицій у державній ієрархії (*Невілл Чемберлен (1869 – 1940), Томас Джефферсон (1743 – 1826), Білл Клінтон (1946), Рональд Рейган (1911 – 2004)*), це схожі, стандартизовані політики, що є продуктом певної системи і жодним чином її не змінюють. Вони ефективні для суспільства у якому панує соціальний порядок. Тоді як другий тип лідерства – це здебільшого несистемний діяч, підприємець, людина з поліфонічним бекграундом, яка скористалася відкритим вікном можливостей задля власної самореалізації. Це ефективний лідер насамперед на тлі соціальних змін (*Авраам Лінкольн (1809 – 1865), Уїнстон Черчіль (1874 – 1965), Теодор Рузвельт (1858 – 1919)*). Вони здатні докорінно змінити традиційний хід подій. Водночас несистемні лідери спроможні стати найкращими і можуть бути найгіршими, але не середнячками. [1].

Подібну типологізацію лідерських здібностей запропонував професор Гарвардської школи бізнесу Гаутам Макунда [2]. Отже, виникають закономірні запитання, чи досвід управлінської роботи у певній системі завжди ознака «середнього» лідера? Загалом системні лідери можуть бути непоганими управлінцями, але їм важко бути бездоганними діячами. На думку експертів, коли ви прагнете, щоб ваша організація стала лідером, відтак вам необхідно обирати саме несистемних менеджерів. Але у випадку, якщо ви бажаєте залишатись просто на плаву, вам стане у нагоді й системне лідерство. Зважаючи на це, суспільства країн авангарду, щоб залишатись саме такими, намагатимуться обирати несистемних лідерів, натомість системні лідери для середняків [2].

Напевно, таке твердження слід сприймати критично, оскільки на сучасному етапі виокремлюють як елітарні, так і безлідерські демократії – де немає яскравих лідерів, а присутні лише політичні програми. Наприклад, скандинавські демократії – це безлідерські демократії.

Список літератури:

1. Barker, E. (May 16, 2017). Barking Up the Wrong Tree: The Surprising Science Behind Why Everything You Know About Success Is (Mostly) Wrong. HarperOne. 320 p.
2. Great Leaders Don't Need Experience by Gautam Mukunda/ From the Magazine (October 2012). Отримано з: [https:// Harvard Business Review/hbr/org](https://hbr.org)
3. Джонсон, Б. (2019). Фактор Черчилля: Як одна людина змінила історію. Віват. 400 с.

Розділ IV. Влада та демократичні цінності як об'єкт соціологічного теоретизування впродовж XX століття

4.1. Соціально-політичні дослідження Гарольда Дуайта Лассвелла.

Гарольд Дуайт Лассвелл (1902 – 1978) – професор права Єльського університету, американський політолог, соціальний психолог, антрополог, економіст, філософ, соціолог. У 1918 році шістнадцятирічним юнаком вступив до Чиказького університету, де працювали видатні наукові авторитети: Уільям Айзек Томас (1863 – 1947), Альбїон Смолл (1854 – 1926), Роберт Парк (1864 – 1944) [2]. Вчений здебільшого на міждисциплінарній основі досліджував політику, право, теорію комунікації. Цікавився навіть питаннями наукової фантастики, зокрема такого незвичного феномену як астрополітика, тобто можливими наслідками колонізації інших планет. Водночас Гарольд Лассвелл розмірковував стосовно проблематики: чи слід надавати людські права роботам? Напевно, сьогодні, на тлі розвитку штучного інтелекту, його дослідження набувають суттєвої актуальності. Проте насамперед він зробив істотний внесок у розуміння механізмів пропаганди, її завдань, впливу психологічного складника у такому процесі, наявних політичних міфів і стереотипів, алгоритмів та кліше політичної ідентифікації. До того ж замислювався над проблемою: у який спосіб все означене впливає, з одного боку, на розум (*свідомість, раціональне мислення*), а з іншого – на несвідоме (*почуття, інтуїцію, «голос серця»*) все те, що в сучасній англomовній літературі називають (*God feeling*). З огляду на це намагався розв'язати питання: як пропаганда змінює не лише думки, але й вчинки, поведінку?

Американський філософ характеризував політичний процес як конфлікт з-поміж еліт щодо визначення та розподілу домінантних соціальних цінностей – дохід, повага та безпека [2, р. 257]. Тому, політика для Гарольда Лассвелла – це боротьба елітарних груп за право володіти означеними цінностями. В одній зі своїх найвідоміших праць «Світова політика та особиста незахищеність» (1935) вчений досліджував причини конфліктів всередині та між політичними націями, передусім пов'язуючи їх з агресивними схильностями людини. Крім того, аналізував демократичні цінності, класову структуру, культурну дифузю, медіа комунікацію, питання миру та соціальної справедливості.

Доцільно зауважити, що впродовж дослідницької роботи соціолог застосовував логіку як позитивістської, так й інтерпретативної парадигм. Хоча сам Гарольд Лассвелл був здебільшого біхевіористом, тобто бачив людську поведінку передусім крізь призму методологічного принципу «стимул-реакція». Такими стимулами, для типізації масової свідомості через пропаганду, можна вважати розповіді, повідомлення, чутки, репортажі, що інколи є похідними від політичних міфів і стереотипів, які посилюються ЗМІ, лідерами громадської думки [1, с. 42]. Самі політичні міфи і стереотипи містяться у політичних ідеологіях [1, с. 42]. Докторська дисертація Гарольда Лассвелла присвячена вивченню пропагандистської техніки у світовій війні. Вчений «...запропонував визначати ефективність змісту повідомлень через реакції аудиторії за такими п'ятьма позиціями: 1) увага; 2) розуміння; 3)

задоволення; 4) оцінка; 5) дія» [1, с. 43]. На думку дослідника, створення ілюзії доцільно вважати ефективнішим механізмом досягнення бажаного суб'єктами влади, ніж застосування ними примусу. До того ж він зазначав, що соціально несхвальні ідеї не варто замовчувати, їх слід розчиняти в іншому масиві інформації з допомогою певних прийомів контрпропаганди, щоб зменшити негативний детермінаційний ефект [1, с. 45].

Зрештою Гарольд Лассвелл став володарем численних наукових відзнак. Соціолог прагнув застосовувати здобуті знання з метою поліпшення якості публічного простору і приватного життя людини. Він вивчав як суб'єкти суспільно-політичних процесів користуються набутими методологічними підходами для здобуття владних, політичних активів. Досліджував ціннісні орієнтації, які, на його думку, здатні позитивно впливали на демократичні інститути. Зазначав важливість особистості, соціальних структур та культури в поясненні природи політичних феноменів [2]. Зважаючи на це, можна говорити про окреслену ним вагому взаємодію культури, менталітету і влади. Також він досліджував феномен політичного лідерства, релевантні практики, конгруентні ролі та установки крізь призму психологічного підходу. На означеному науковому тлі намагався зрозуміти: чому у політиці деякі особи стають агітаторами, а інші адміністраторами?

У власних працях вчений використовував поліфонічний науковий арсенал, скажімо, статистичне вимірювання. Водночас застосовував метод вільних асоціацій, особливо для розуміння вияву політично релевантних почуттів та установок. У дослідженнях пропаганди та її впливу на глобальні медіа, приділяв виняткову увагу застосуванню методу «контент-аналіз». Доцільно зауважити, що у ті часи політичній науці намагалися надати популярності та верифікації завдяки евристичному використанню соціологічної та психологічної методології, і навіть кількісних методів дослідження. Проте наскрізне прагнення всієї інтелектуальної праці Гарольда Лассвелла полягало у тому, щоб професійна політична наука стала спроможною попереджати та зводити нанівець війну та інше зло [2].

Разом із колегами вони мріяли про створення дослідницького інституту в якому можна було б вивчати культуру, суспільство та особистість, внаслідок чого зробити вагомий внесок у розбудову комфортнішого, щасливішого, демократичнішого суспільства [2]. На жаль, через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин, таким райдужним планам не судилося стати реальністю. А втім, продуктивність вченого була неймовірною, оскільки він долучився до написання близько шістдесяти книжок та трьохсот статей [2].

Список літератури:

1. Павлов, Д.М. (2015). Теорія політичної пропаганди Г. Лассвелла. Панорама політологічних студій. Вип. 13. С. 40-46.
2. Harold Dwight Lasswell – National Academy of Sciences. Harold Dwight Lasswell 1902-1978. A Biographical Memoir by Gabriel A. Almond 1987. Отримано з: <http://www.nasoline.Org>

4.2. Демократичні цінності у світлі соціологічної уяви Чарльза Райта Міллза

Чарльз Райт Міллз (1916 – 1962) – американський учений, професор соціології Колумбійського університету. Дослідник добре відомий у професійній соціологічній спільноті переважно, зважаючи на власну презентацію особливостей соціологічного стилю мислення у однойменній праці «Sociological imagination» (1959) [1]. Народився у англо-ірландській родині католиків, був небайдужим до музики та театру. У науковій площині цікавився питаннями економічного порядку, соціально-політичної взаємодії, нерівності, середнього класу тощо. Дослідник захоплювався науковою думкою Джорджа Герберта Міда (1863 – 1931), Джона Дьюї (1859 – 1952), Макса Вебера (1864 – 1920), Торстена Веблена (1857 – 1929) та ін.

Чарльза Райта Міллза вважають певною мірою бунтарем від соціології з огляду на його критику тогочасних суспільно-політичних відносин, процесів. Він поділяв цінності демократії, громадянської ініціативи і самоорганізації. Намагався обстоювати інтереси, права і свободи пересічної особи, середнього та малого бізнесу, масового підприємця, який займається насамперед виробничою працею. Критичне мислення вченого виявлялося не тільки в наукових, соціологічних поглядах, але й у власному стилі життя. Зокрема, він часто їздив на мотоциклі «BMW», що підкреслювало його нонконформістський характер. Хоча марка «Harley Davidson», можливо, краще б підходила бунтівному образу інтелектуала першої половини XX століття [2].

Вчений відстоював самостійний статус суспільних наук. Зазначав, що вони мають відкрито, незаангажовано викривати вади, недоліки суспільства, закликав вчених протистояти засиллю в науці бюрократії, наполягав, що на її чолі мають стояти інтелектуальні адміністратори. Прагнув створити «нову соціологію», де кожен сам собі методолог. Свою концепцію «владарюючої еліти» висував на противагу марксизму, іншими словами, підкреслював наявність політичного детермінізму, на відміну від економічного. Слід зазначити, що у 50-роках XX століття його наукові праці були не дуже популярними, адже суспільство з економічного погляду процвітало [2].

Критикував Толкотта Парсонса, оскільки той не приділяв належної уваги конфліктному потенціалу суспільства та без необхідності занадто громіздко формулював свої думки. Зокрема, Чарльз Райт Міллз один із абзаців праці Толкотта Парсонса переклав лише одним реченням. До слова, багато науковців закидали одному із розробників структурно-функціонального аналізу надскладність його наукових формулювань. Чарльз Райт Міллз безпосередньо вважав, що соціологія – це здебільшого гуманістичне підприємство, на противагу, скажімо, науковому. Він намагався зробити якомога популярнішими свої праці, прагнув до особистого визнання у громадськості, наукової спільноти. Зважаючи на це, застосовував гумор, загальнодоступну, але не банальну, не тривіальну лексику та термінологію.

Власні думки та релевантні висновки формулював здебільшого використовуючи методи спостереження. Сьогодні його інколи називають публічним інтелектуалом [2].

Соціолог висвітлював контрверсійні соціальні зміни, які насамперед стосувалися трансформації середніх верств суспільства. Саме означеному було присвячено книгу «Білий комірець: американський середній клас» (1951). На цьому тлі виявляв стурбованість зростаючим впливом бюрократії, закликав, щоб передусім громадянське суспільство визначало тренди, моделі подальшого життя всього соціуму. У представленій праці, виокремлював певні метаморфози середнього класу, коли, на його думку, енергія перетворювалася на нудьгу, де зовнішні структури ефемерного успіху впливали на внутрішнє життя людини, де панував культ споживання та зводилася нанівець унікальність кожного. Вважав, що «суспільство білих комірців» зменшувало автономію індивідів, їх свободу. Отже, людина, яка зробила себе сама, (*man made himself or woman made herself*) дедалі більше віддалялися від авансцени суспільного життя, а сам соціум занурювався у менеджмент і маніпуляцію. Згідно науковця, у XIX столітті ремісники, антрепренери працювали на конкретний продукт, 3/4 економічно активного населення були фермерами, тоді як у XX столітті таких залишилося тільки 1/10 [2]. Хоча, наприклад, демократія у працях Алексіса де Токвіля асоціюється найперше з індустріальним типом економіки, оскільки, на відміну від аграрного, саме індустріальний тип господарського життя дозволяє неквапливо, але без зупинки, збагачуватися кожному громадянину [3].

До того ж Чарльз Райт Міллз зауважував, що всередині XX століття з'являлося багато спеціальностей, представники яких не створювали жодного додаткового продукту, просто координували, управляли іншими, внаслідок чого маніпулювали. Він ототожнював поняття менеджер і маніпулятор. У «Білому комірці...» дослідник твердить, що сучасне йому суспільство змушувало людину вбудовуватися у певну нішу, яка здебільшого не вивільняла талант, не допомагала самореалізації, а навпаки – виснажувала. Важливо відмітити, що зі справжньою демократією вчений пов'язував розквіт мікро та малого бізнесу. Попри це зазначав, що відтоді дедалі більше набирали фінансової ваги грандіозні корпорації, створювався один величезний соціально-економічний механізм, складений із великих грошей, як не дивно, централізованого виробництва і культу масового споживання. Тому, ціни почали встановлювати не на базарі, відкритому ринку або у процесі щоденної торгівлі, а з допомогою великих корпорацій, олігополій [2].

За Чарльзом Райтом Міллзом, новий середній клас, досліджуваний ним, складався, по-перше, з менеджерів або (*decision makers*) – це була соціальна група, яка далеко не завжди представляла меритократію. На думку вченого, там легко можна було знайти непотизм, маніпулятизм. Крім того, суттєвий заробіток, що властивий «білим комірцям», відкривав їм доступ до матеріальних благ, і саме володіння ними визначало, хто ти є. По-друге, до середнього класу належали вчені, фотографи, митці. По-третє, там були й

представники освіти, яка ставала дедалі більше комерціалізованою. Іншими словами, суб'єкти освітнього процесу фокусували увагу не стільки на підтримці незалежності реципієнтів знань, скільки загальна логіка освітнього процесу спрямовувала до формування компетенцій для заробляння грошей. Це вже не стільки класична освіта, скільки тренування майбутніх менеджерів [2].

Згідно соціолога, сама освіта, яка раніше була універсальною, надалі більшою мірою змінювалася на спеціалізовану. Наприклад, економічна теорія майже перетворилася на академічну, дослідницьку дисципліну, що цілковито присвячувалась вивченню лише єдиної моделі економічного життя – ринковому капіталізму. Ба більше, стандартизація знання займала місце креативності. Так, стандартизувалися культура, мас-медіа, втрачалася унікальність багатьох речей. Він зазначав, що високі людські цінності зазнали негативної трансформації під впливом ринку. На сучасному етапі яскравим прикладом, точніше наслідком наведеного, можуть бути кліматичні зміни [2].

Як було зазначено вище, згідно Чарльза Райта Міллза, у минулому успіх, визнання належав людині, яка здатна була що-небудь виробляти, виготовляти, надавати конкретні послуги. Натомість у межах тогочасного нового середнього класу, особа мусила «продавати» передусім себе для побудови власної кар'єри, у будь-який спосіб виокремлюватися з натовпу, думати як можна прискорити власне соціальне просування вгору службовою ієрархією. Зважаючи на це, на тлі функціонування економічної культури дослідник підтримував підхід (*no more bosses*), що сьогодні знаходить свій вияв в одному з економічно найміцніших штатів США – Каліфорнії. Зокрема, саме там у деяких господарських організаціях намагаються максимально позбавитися управлінської ланки, тобто самих менеджерів, і наголошують, що це дозволяє їм краще працювати та зекономити пристойні гроші. Є навіть таке англійське прислів'я: «*Those who can, do. And those who can't, supervise*». Отже, відбувається процес створення самокерованих компаній, в яких відсутня ієрархія та боси як такі. Одна із таких організацій – «Ранкова зірка», що займається вирощуванням томатів. Робітники в ній не мають права застосовувати примус один до одного та повинні дотримуватися взятих на себе професійних зобов'язань. І саме такі принципи упорядкування внутрішньо-організаційних відносин у господарських структурах, організаціях все більше стають предметом для жвавих обговорень у мас-медійному просторі та експертному середовищі [4].

Проте, незважаючи на деякі цікаві соціально-економічні ідеї, наприклад, (*no more bosses*), якщо говорити загалом, то багато його передбачень і застережень, особливо у суспільно-політичному вимірі, так і не виправдали сподівань. Під впливом здебільшого емансипаційних цінностей, панування досяжницької мотивації, розвитку громадянської ініціативи та самоорганізації суспільно-політичні відносини, що були об'єктом його критики, трансформувалися згідно загальної логіки функціонування моделі «welfare state».

Список літератури:

1. Mills, C.W. (1959). The Sociological Imagination. Oxford University Press. London, 243 p.
2. Colin Samson (2013). University of Essex / Introduction to United States Sociology (C. Wright Mills). Отримано з: YouTube.
3. Токвіль, Алексіс де. (1999). Про демократію в Америці. К.: Видавничий дім «Всесвіт». 590 с.
4. People Fixing the World – No More Bosses (02 June 2020). Отримано з: // <https://www.bbc.co.uk/sounds/play/p08frvjt>

4.3. Біовлада Мішеля Фуко: евристичні можливості концепту

Мішель Фуко (1926 – 1984) – французький філософ, соціолог, історик, постмодерніст, постструктураліст. Він не ототожнював себе з політичними теоретиками або філософами, але все-таки його часто називають саме політичним мислителем [1]. Народився в аристократичній родині. Викладав філософію в університетах Франції. В його науковій творчості фахівці виокремлюють принаймні три етапи: 1) археологія знання; 2) генеалогія влади; 3) естетики існування. Мішеля Фуко називають археологом знання, оскільки певну частину життя він провів у Швеції. Там йому не подобалась погода і він охоче відвідував місцеві бібліотеки, де вивчав архіви. З 1970 року досліджував феномен володарювання, його локальні й глобальні форми вияву. Примітно, що, на думку соціолога, владні відносини і механізми – це певний невидимий інженер, який функціонує незалежно від людей. Іншими словами, владу він розумів як певний феномен, що розчинений у суспільстві, існуючий незалежно від людей, який не зводиться лише до держави [2]. Тож, Мішель Фуко не вважав державу її основним джерелом. У такий спосіб, напевно, влада виявляється на рівні архетипів колективного несвідомого, архетипового соціального законодавства.

З середини 70 років XX століття Мішель Фуко починає застосовувати у науковому обігу термін дисциплінарна влада – влада над поведінкою. Доцільно зазначити, що він разом із Жаном-Полем Сартром (1905 – 1980) виступав за дотримання прав ув'язнених, гуманізацію закладів каральної системи. У межах цього періоду виходить його праця: «Надзирати та карати: народження в'язниці» (1975). Дослідник наголошує, що логіка дисциплінарної влади завжди вимагає замкнутого простору, щоб не було виходу назовні: дитячий садочок, школа, лікарня і т. ін. Водночас контроль над поведінкою пересічної особи відбувається завдяки ліцензуванню, екзаменам, видачі водійських посвідчень, дозволів на певну діяльність і т. д. Подекуди наукові праці Мішеля Фуко критикують за сам ракурс дослідження влади. Розуміння влади вченим інколи вважають у науковому контексті продуктивним, але й зауважують її пригнічуючі характеристики. Мішель Фуко зазначав, що об'єктивність створює історію різних модусів за яких культура перетворює людей здебільшого на суб'єктів. На думку вченого, з одного боку, сама соціальна система спонукає робити певні вибори з усього розмаїття наявних шансів, а з іншого – він трактує соціальну поведінку певної особи, зважаючи на складність душі, подекуди, применшуючи значення раціонального складника у цьому процесі [3].

У 1978 році вчений прочитав курс лекцій у коледжі де Франс «Виникнення біополітики», де вперше застосовав свій концепт біовлади – певний механізм, де біологічні особливості людей стають об'єктом політичних стратегій. Подекуди цей концепт називають біополітикою (*давньогрецьке слово «біо» – жити, «політика» – мистецтво управляти*). Свої думки стосовно означеного концепту він викладав у власних коментарях друзям,

журналістам, колегам [1], зауважуючи на питаннях щодо етики, відповідальності влади, суспільства загального добробуту, хоробрості правди, права на аборти, а також реформах юстиції.

Слід зазначити, що сам концепт біовлади Мішель Фуко розробив вже наприкінці своєї творчості. Отже, біополітика – це мистецтво управління іншими, яке знаходиться в руках держави. Вона регулює життя завдяки біовладі. Біовлада – це медицина як продовження життя; освіта як формування певного світогляду. У такому контексті культура має вигляд поліфонічного набору соціальних інструментів моделювання свідомості і поведінки. Сутність біовлади – у тотальному адмініструванні, контролі. Потенційно вона здатна перетворювати держави та суспільства на тоталітарні моделі. Вчений фіксує хронологію її виникнення. На його думку, традиційне розуміння влади є здебільшого продуктом просвіти. Так у XVII столітті поліція слідкувала за суспільною мораллю, то була дисциплінарна влада. Вже на початку XVIII століття, з розвитком капіталізму формується влада зовсім іншого типу, відміна від феодальної. На зміну кату приходять наглядачі, вихователі, психологи, лікарі тощо. Отже, починаючи з Нового часу об'єктом управління і політичного надзору стали безпосередньо громадяни, населення, суспільство. Держава починає розуміти цінність людського буття, тверезого способу життя, адже це чинники, що впливають на податки, ефективність праці, чисельність працездатного населення, отже й на господарську міць, добробут країни. Формується розуміння, що добробут населення можна трансформувати в економічну могутність і у такий спосіб державі стає легше конкурувати з іншими суб'єктами міжнародного права. З огляду на це виникає політекономія, наука про дослідження процесів збагачення держави, на цьому тлі людина вже сприймається як біологічна істота з оболонкою в образі «*homo economicus*». Якщо раніше суверен побоювався, що він буде занадто втручатися у приватний світ людини і стане нелегітимним, то після Нового часу державець побоюється, що він буде неефективним з економічного погляду і у такий спосіб втрачатиме владу.

Цікаво, що у 1897 році з'явилась перша вакцина проти чуми, збільшилася середньо очікувана тривалість життя, внаслідок чого можна було отримувати ще більше податків. Приблизно у той час виникає перша наука про населення – статистика. Держава, згідно Мішеля Фуко, починає сприймати соціум як певний ресурс, налагоджувати процеси збору статистичних даних щодо життя громадян з їх хворобами, тривогами, заробітною платою, соціальною проблемами і т. д. Почали цікавитися функціонуванням людей як живих біологічних істот. Зважаючи на означену логіку, виникає біополітика. Процеси її інституціоналізації виявлялися не лише у виборі певної парадигми економіки, але й ідеології, стратифікаційних моделей, зокрема й в поширенні конгруентних еталонів, патернів прийнятного/неприйнятного тіла. Наприклад, в СРСР був заборонений туризм або практики бодібілдингу, оскільки тіло типового громадянина мало б бути без виокремлення жодної індивідуальності, щоб підтримувати соціальну однорідність і у такий спосіб

відповідати потребам виробничого процесу. Крім того, в Японії є навіть пам'ятки для дітей, в яких зазначені відповідні норми етикету про градус нахилу в залежності від статусу співрозмовника від 5 до 45. Що більше високорангова людина перед вами, то більше має бути нахил. Це один із виявів біовлади, тобто прямо зі школи вчать обирати певну кінетику тіла. Отже, природа біовлади полягає у тому, щоб контролювати все життя людини, вчинки, а не лише його/її світоглядні моделі.

Теоретики соціального контракту у XVII столітті – Томас Гоббс, Джон Локк, Жан-Жак Руссо та ін., обговорювали питання доцільності, справедливості, наявні повноваження та обмеження для уряду. Слід зауважити, що держава виникає раніше теорії суспільного договору і саме теорії суспільного договору почали використовувати як стандартний спосіб легітимізувати політичну владу. До того ж Томас Гоббс зазначав, що без держави, без суверена була б анархія, панував би страх перед насиллям. Після цього, на думку Мішеля Фуко, з'явився новий тип влади, влада не юридичних правил, а влада управління іншими – спочатку цінами на хлібних ринках, потім управління полегшенням страждань інших, потім освітою, виробництвом, медичною системою, девіантною поведінкою, практикою психіатрії тощо. Це вже не юридична влада, не влада певних правил, а те що називає Мішель Фуко біовладою, яка продукує, створює суб'єктів і змушує їх обирати певний тип раціональності з безлічі можливих варіантів: капіталізм-друзів, рентний капіталізм, держава-диригент, держава-нянька, автократія, монархія і т. д. Це влада не стільки певних правових норм над усіма та рівність усіх перед законом, а за французьким ученим, влада одних груп людей над іншими. Знову ж таки для носіїв біовлади важливо розуміти, що знають люди, чого вони прагнуть, внаслідок чого скеровувати їх думки та бажання. У запропонованій логіці цілком зрозумілим є методологія форсайт, яка не стільки передбачає, прогнозує майбутнє, скільки здатна впливати на його формування. Прикметно, що більш влучно перекласти поняття «влада» можна застосовуючи таку логіку: влада-могутність-спроможність-вплив-управління.

Загалом, згідно Мішеля Фуко, доцільно виокремлювати три парадигми влади: християнську, територіальну, раціональну. Поява раціональної влади – це і є точка відліку, що знаменує собою народження біополітики. На думку Елвіна Тоффлера, логіка виникнення та генеза влади обумовлена принаймні трьома чинниками, які протягом історії людства послідовно змінюють одне одного: сила, багатство, знання.

Отже, політична влада в запропонованій системі координат розрізняється на, по-перше, анатомічну – влада над тілом, дисциплінує його. Іншими словами – це дисциплінарна влада. Наприклад, у XVII столітті застосовували різні покарання для певних груп населення – європейців й афро-американців. Вплив на статистику народонаселення у такому контексті був відсутній. По-друге, біополітику, яка поширюється у другій половині XVIII століття. Вона передбачає детермінацію людини як представника певного виду, йдеться про управління життям на рівні популяції, тобто це вже регуляторна влада. Це вже

другий рівень – біовлада, коли мовиться про регулювання народжуваності, тривалість життя, економічні питання (*наявність готівки або електронних грошей, виникнення рентного капіталізму, держави-няньки, держави-диригента, які стають інструментами контролю над усім суспільством*); у минулому політика стерилізації, заборона міжрасових шлюбів. Це все впливає на статистичні показники, на можливості розуміння суспільства як загального цілого.

У ліберальній парадигмі, в її практичному втіленні у життя, Мішель Фуко бачить насправді збільшення присутності держави у повсякденному житті пересічної людини. Наприклад, ліберали вважали, що завдання держави забезпечувати захист громадян від злочинців. Проте, на думку французького вченого, у такий спосіб держава породжує нові форми, стандарти надання безпеки, і що цього начебто потребує само суспільство. Зважаючи на це, держава дедалі більше спостерігає за людиною, тобто, згідно Мішеля Фуко, влади не стає менше, її стає все більше, й це вчений називає паноптикумом, де поведінку людини обумовлює як формальний, так і неформальний соціальний контроль.

Для уточнення зазначимо, що юридична влада або влада закону – це влада певних правил поведінки, проте біовлада не стільки що-небудь забороняє, скільки спонукає зробити своїми діями інші дії. Встановлює норми бажаного та небажаного, зокрема, який шаблон поведінки є найкращим заради досягнення певного результату. Приміром, зважаючи на одну з парадигм біовлади, коли бідність породжує бідність, продукує її субкультуру, то це неприпустимо. Іншими словами, вважається недоцільним в межах однієї з парадигм біовлади, щоб поширювалася бідність, оскільки – це маркування з огляду на владу людських ресурсів, які можуть бути корисними для держави, її міці, заможності, конкурентоздатності. Біовлада своєрідна технологія, яка дозволяє у певний спосіб контролювати населення, тому громадянське суспільство, на думку дослідника, необхідно захищати.

Отже, згідно французького філософа, влада – це можливість управління одних людей іншими. Що більше влада знає, розуміє соціум, думки його представників, то краще може ними управляти. Будь-який соціальний інститут має вплив на людину, тобто влада скрізь. Якщо влада присутня скрізь, то цей феномен Мішель Фуко називає паноптикумом влади, – термін, який одним із перших у науковий обіг вводить англійський філософ і правознавець, засновник утилітаризму – Джеремі Бентам (1748 – 1832). Ймовірно, про особливості або один із аспектів паноптикуму влади на сучасному етапі можна говорити з огляду на прагнення перейти від готівки до застосовування електронних грошей. До слова, нині, наприклад, в Англії тільки 3 % фінансових операцій відбуваються з допомогою готівки, решта – електронний обіг. Теж саме можна сказати й про Скандинавські країни. До того ж Мішель Фуко зазначав, що влада сексуальна, саме він одним із перших написав про політизацію секса та сексуалізацію політики [1].

Взагалі застереження Мішеля Фуко щодо паноптикуму влади у другій половині XX століття співпадають із думками тогочасних представників ліберальної демократії, які зауважують, що з огляду на перманентні пошуки справедливості паноптикум дедалі більше поширюється. Проте, на відміну від означеного, здатні бути розвинуті демократичні інститути та структури/практики громадянської самоорганізації та ініціативи.

Список літератури:

1. Foucault, M. (2002). Power. Essential works of Foucault 1954-1984. Volume 3. Edited by James D. Faubion. Penguin.
2. Layder, D. (1995). Understanding social theory. L.: SAGE publications. 230 p.
3. Фуко, М. (1998). Наглядати й карати. Пер. з французької П. Таращук. К.: Основи. 392 с.

4.4. Відкрите суспільство Карла Поппера та його критика «ідеальної держави» Платона

Отже, демократичні цінності є популярним символом сучасних розвинутих суспільств. Хоча процеси їх інституціоналізації супроводжувалися бурхливими подіями та не завжди викликали однозначні емоції. Релевантні символи закарбувались й у відомих архітектурних формах. Сьогодні, разом з давньогрецьким Парфеноном, однією із найвідоміших емблем демократії вважають статую Свободи у Нью-Йорку.

Варто відмітити, що сучасні визначення досліджуваного феномену функціонують пліч-о-пліч із класичними дефініціями. Так, українська науковиця Наталія Бойко справедливо називає демократію вулицею з двостороннім рухом, де відбувається постійний діалог між представниками громадянського суспільства та політиками [1, с. 5]. Макс Вебер бачив сутність демократії насамперед у реалізації волі народу [Див.: 1, с. 13]. Крім того, демократія, напевно, це і збільшення змагальності, конкуренції з боку політичних лідерів та відповідальності з боку суспільства. Це й правління більшості з урахуванням інтересів меншості. Водночас, на нашу думку, демократія – це поширення публічним простором емансипативних цінностей. Очевидно, що ефективна демократія та високий рівень ВВП на душу населення неможливі за наявності феномену аморальної більшості, тобто відсутності соціальної довіри в суспільстві.

Згідно Карла Поппера (1902 – 1994), демократія передусім передбачає наявність відкритого суспільства, свободу вибору та соціальну відповідальність. Понад це, такий соціум контролює владу, в ньому спостерігається змінюваність, циркуляція еліт, активно функціонують висхідні «соціальні ліфти» для найобдарованіших, відсутні аскриптивні політичні привілеї. До того ж домінує свобода особистості, яка обмежена лише законами, і в цьому фахівці вбачають один із її парадоксів. На цьому тлі експерти особливо зауважують соціальний активізм, високу культуру громадянської участі пересічної особи. Крім того, на думку британсько-австрійського соціолога, у відкритому суспільстві ані природній хід речей, ані потусторонні сили не можуть бути виправданням соціально-політичному абсентеїзму. Він зазначає, що «яку б владу ми не обирали, це ми обираємо її. І тільки обманюємо себе, коли не розуміємо цієї простої думки» [2, с. 90]. Згадаємо Марка Твена: поганий уряд обирають хороші люди, які не ходять на вибори.

Деякі відомі філософи минулого багато твердили про недоліки демократії, адже вони, на їх погляд, здатні впродовж одного покоління перетворити її на демагогію. Зокрема, Арістотель і Платон дорікали, що деякі політики обіцяють людям багато, а потім не виконують взятих на себе зобов'язань. А втім, їх застереження про небезпеки демократії талановито спростовує час та практика – два надійних критерії істини.

На сучасному етапі демократія часто асоціюється, *по перше*, з ефективною економікою, розвинутим капіталізмом, коли хліб коштує дешевше, а заробітна плата повноцінно виконує свої системоутворювальні функції (*відтворювальну, стимулюючу і т. д.*). Іншими словами, на тлі інституціональної економіки демократію справедливо зв'язують з інклюзивними (*конструктивними*) інститутами та протиставляють їй екстрактивні, де отримують надприбутки монополії, а також зазнає утисків мікро та малий бізнес. Варто наголосити, що поширення екстрактивних інститутів – це деструктивні практики, коли спостерігається відсутність ефекту деперсоналізації соціальних інститутів, на цьому тлі панує рентна економіка, вмикається «фінансовий пілосос» та всі гроші викачують «на гору» в інтересах однієї соціальної групи, яка знаходиться на верхівці суспільної піраміди. Такий підхід щодо типології господарських інститутів (*інклюзивні та екстрактивні*) часто евристично застосовують економісти. Екстрактивні інститути витискають більшу частину суспільства з активної діяльності на соціальне узбіччя. Натомість інклюзивні, навпаки, залучають їх до інтенсивної участі в політиці та господарському житті. Мабуть, і деякі практики лотократії, як найдавнішої форми демократії, можна вважати інклюзивним політичним інститутом. *По-друге*, з верховенством права, коли у в'язницю без дотримання чинного законодавства нікого не саджають. *По-третє*, з відкритим соціумом, принципом змагальності, досяжницькою мотивацією, емансипативними цінностями, соціальною мобільністю, громадянською активністю та самоорганізацією суспільства.

Карл Поппер логік, соціолог, політичний філософ всередині ХХ століття написав книгу «Відкрите суспільство та його вороги». У ній мовиться, зважаючи на його визначення, про псевдопророків Платона, Георга Гегеля, Карла Маркса. Вчений зауважує, що Платон зобразив свого вчителя Сократа у «Державі» прихильником ідей тоталітаризму, хоча насправді Сократ був поборником гуманітарних і демократичних ідей, які насичували собою перші моделі демократії Давньої Греції. Виступаючи у ролі адвоката народовладдя Карл Поппер зауважує, що «...лише демократія створює інституційний каркас, що дозволяє запроваджувати реформи без насильства...» [2, с. 17]. Водночас, з одного боку, вона дозволяє боротися з тиранією дрібного чиновника, до того ж з відчуттям фаталізму, приреченості пересічної людини [2, с. 17], а з іншого – конструктивно впливати на формування інтернального типу особистості. Вчений наголошує, що демократія піднімає кожну людину на щабель рівності з усіма іншими та спростовує тлумачення, що хід історії залежить тільки від великих політичних вождів, великих класів або великих ідей. До слова, безлідерські скандинавські демократії – яскраве тому підтвердження. У такий спосіб доля людини залежить лише від неї, а не від еволюційних або історичних законів начебто об'єктивний характер яких кожному відводить заздалегідь заплановане місце в соціальній структурі [2].

Резонансні ідейні джерела та соціальні практики демократії виникають у колисці європейської цивілізації – Давній Греції. Уперше в історії грецька

аристократія почала відчувати вплив демократії ще за часів Геракліта (540 до н. е. – 480 до н. е.). Спочатку до неї ставилися принаймні з підозрою. Хоча «одним із найбільших здобутків афінської демократії було те, що вона по-людськи ставилася до рабів і що, попри негуманну пропаганду таких філософів, як Платон і Арістотель, за свідченням самого Платона, впритул наблизилася до скасування рабства» [2, с. 57]. Означені афінські філософи були опонентами егалітаризму й виступали за «природні» привілеї, оскільки стверджували, що деякі люди від народження є рабами [2, с. 109]. У той чи інший спосіб вони жили у добу демократичних і гуманістичних тенденцій та усіляко їм опирався. На думку Платона, гіршою за демократію, найогиднішою формою держави, є тільки тиранія.

Загалом Карл Поппер називає Платона одним із перших суспільствознавців та протосоціологів. Натомість критикує політичну філософію афінського вченого за тоталітарне ідейне наповнення. Як вже зазначалося вище Платон не вірив у закон історичного прогресу, отже згідно такої логіки засуджував будь-яку історичну періодизацію. Знову ж таки він був царської крові, напевно, саме тому консервативний характер ідей прослідковується майже скрізь в його творах і найповніше виявляється в законі історичного розвитку, «усі соціальні зміни є розпадом, загніванням або виродженням» [2, с. 32]. Рушійними чинниками таких змін, яких він побоювався, є економічні мотиви, класова боротьба.

Карл Поппер теж зазначає, що Платон цікаво аналізував закони розвитку суспільства та його стабільності [2, с. 49], проте контпродуктивно. Загалом: «Платон поставив собі за мету розкрити таємницю царського знання політики, мистецтва правити людьми» [2, с. 42]. У першому розділі ми згадували, що афінський філософ із просвітницькою місією відвідував деяких можновладців. Проте більш уїдливе ставлення до подібних історичних епізодів розкриває нові аспекти проблемної ситуації. Так, Карл Поппер додає: «...під час своїх перших відвідин Сицилії, Платон був утягнутий у політичні інтриги, що плелися при дворі Діонісія Старшого, тирана Сиракуз, і навіть після свого повернення до Афін і заснування Академії, Платон і надалі, разом із кількома своїми учнями, брав активну і, зрештою, визначальну участь у заколотах і переговорах, із яких складалася сиракузька політика» [2, с. 31]. Давньогрецький вчений намагався поліпшити й тиранію Діонісія Молодшого в Сиракузах, але все це виявилось марним.

Звісно, слід визнати, що «найкраща» держава, за Платоном, це класова, точніше кастова держава [2, с. 61]. Хоча вище було зазначено прагнення афінського філософа перейматися інтересами пересічної людини, але інструменти для цього він обирав явно антидемократичні. За Платоном, добрі правителі – патріархальні пастирі, які вміло володіють мистецтвом політики та гуртують людей у стадо і тримають їх у покорі [2, с. 66]. До того ж він зауважував, що політика – це мистецтво інтеграції та підтримання соціального порядку й стабільності. Нагадаємо, що додатковими вимірами «найкращої» держави, згідно філософа, є царювання наймудріших і богоподібних людей [2,

с. 52] у кастовій системі (*хоча інколи у нього зустрічаються референції щодо можливостей мобільності між класами*). Зауважимо, не найсильніших, а саме наймудріших. Водночас із жорстким розмежуванням соціальної структури, з наявністю панівного класу. Лише для них мають існувати політичні права, привілеї на володіння зброєю. Тільки їм має бути доступним виховання та освіта, що тлумачиться на зразок могутньої політичної зброї, яка згодом дозволяє ефективно виконувати управлінські функції. На думку філософа, будь-яка освіта має прищеплювати класову дисципліну та класові інтереси. Загалом економічна помірність, виховання та грамотність основні важелі впливу щодо якості панівного класу, його інтеграції, солідаризації [2, с. 71]. На думку Платона, панівний клас має чинити з суспільством (*згідно його визначення – отарою вівець*) як собаки, але не вовки. Зворотного він побоюється. Симптоматично, але трударі його цікавлять в контексті соціальної структури «ідеальної держави/суспільства» тільки тому, що вони мають бути налаштовані на задоволення матеріальних потреб еліти [2].

З огляду на це варто наголосити, що Платон та його учень Арістотель були засновниками теорії природної нерівності людей, нерівності між господарями – «шляхетними», «обраними», «мудрими» або «природними вождями» та рабами [2, с. 86]. Згідно вчення Платона, держава – це надособистість, такий собі гоббсівський Левіафан. Вона має верховенство над індивідом, адже індивід є недосконалою копією держави [2, с. 96]. Крім того, суспільство має договірну основу, коли людина допомагає один одному і у такий спосіб розширює можливості для задоволення якнайширшого кола різноманітних потреб, працюючи відповідно до своїх природних нахилів, оскільки жодна найобдарованіша людина не є досконалою і здатна наблизитися до такого стану лише в суспільстві, разом з іншими. Основне розділення праці в платонівській державі між тими, хто править і тими, хто кориться. На думку афінського філософа – це природний стан людини та суспільства. Крім того, держава повинна мати економічну автономію. Отже, можна погодитися з дослідниками філософської спадщини афінського філософа, що держава Платона – це приклад органічної теорії держави, хоча він і не говорив про неї як про живий організм [2].

«Місто-держава, за словами Платона, повинно залишатися маленьким і зростати тільки доти, доки його зростання не загрожує єдності. Вся держава в цілому повинна стати, за природою, єдиною, а не множинною» [2, с. 96]. На думку філософа, охоронці мають вирізняються розумом та єдністю інтересів, воїни – енергією, трударі – звірячим інстинктом, які за висловом Геракліта, натоптують свої животи неначе «звірі» [2, с. 97]. Ще раз зауважимо, що музичне виховання дає людині, на думку афінянина, лагідність (*Давні Афіни*), а гімнастичне – твердість (*Спарта*). Саме ці характеристики слід розвивати і примножувати в управлінському класі. Від змішання класів, за Платоном, одразу ж виникають чвари. До того ж спокій і порядок може бути притаманним лише ієрархічному суспільству. Демократія, вважав філософ – царство свободи, а отже й беззаконності; воля – вседозволеність; рівність

перед законом – безладдя [2, с. 57]. Досконала держава у платонівських творах – це тогочасна Спарта, де володіння дорогоцінними металами перебувало з-поміж можновладців під заборорою, насамперед заради того, щоб не посіяти розбрат в правлячому класі, щоб серед його представників не було сварок та у такий спосіб не спричинити соціальні вибухи і потрясіння. А щодо сварок серед трударів та рабів, на думку дослідника, вони не варті уваги.

Доки панівний клас є дружнім, а це досягається заборорою для них приватної власності, сімейно-шлюбних відносин, тобто абсолютною соціальною зрівнялівкою, доти у суспільному житті буде спокій [2, с. 61]. Гроші можуть бути у розпорядженні тільки трударів. Навіть їжу еліті слід приймати не на самоті, а спільно. Зокрема й через відсутність можливості обідати на самоті, а лише спільно в межах «інституту спільного прийняття їжі» [2, с. 63], панівний клас має відчувати себе єдиною родиною. До слова, «інститут спільного прийняття їжі» був характерним для еліти Спарти. Така соціальна єдність можновладців передбачає відсутність внутрішньокласових конфліктів та являє собою, за Платоном, запоруку політичної стабільності. Солідарність правлячого класу підтримується також і збільшенням соціальної дистанції між правителями та підданими, щоб «перші» відчували постійний тиск і певну загрозу з боку «других» та безперервно зміцнювали свою монолітність. Отже, ще раз зазначимо, що у філософії Платона класи не повинні змішуватися. Загалом демократія для дослідника – це царство свободи, а отже й беззаконня [2, с. 54].

Згідно Карла Поппера, незважаючи, що зображена «ідеальна держава» за задумом автора мала б корінитися на принципах соціальної справедливості та відчутті щастя кожного громадянина, порівнюючи її з тоталітарною державою він знаходить там більше спільного, ніж відмінного [2, с. 104]. Сам логік під справедливістю розуміє: 1) рівний розподіл громадських обов'язків, обмежень свободи, які необхідні заради сумісного життя; 2) рівність усіх перед законом; 3) неупередженість правосуддя; 4) рівне застосування прав [2, с. 106]. Натомість Платон розумів під справедливістю протилежне, тобто справедливість, зважаючи на афінського філософа – це все те, що відповідає інтересам найкращої держави [2, с. 107]. Іншими словами, для Платона правління одного класу та відповідні привілеї є справедливими, а у тлумаченні Карла Поппера навпаки – індивідуалістичне, егалітарне вважається таким. Справедливість для афінського філософа – це певний формат взаємин між класами, тоді як для британсько-австрійського соціолога – це певні патерни поведінки між індивідами.

На думку відомого логіка, головна функція держави – захист свобод громадян, піклування про слабких (*це поєднується з християнським вченням: «Легідні успадкують землю»*) від будь-яких зазіхань на це з боку інших, і це зробити слід із допомогою моральної політики, а не політичної моралі, тобто моралізації політики, а не політизації моралі. Це раціональне, технологічне тлумачення держави, де виявляються щонайменше три несучі конструкції – егалітаризм, індивідуалізм, протекціонізм [2, с. 135, 136].

Сьогодні «індивідуалізм у поєднанні з альтруїзмом став фундаментом західної цивілізації. Він є центральною доктриною християнства – «Полюби свого ближнього...»» [2, с. 121]. Він також є, наприклад, центральною практичною доктриною Канта («завжди визнавайте, що кінцевою метою є людська особистість, і не використовуйте її як простий засіб заради досягнення своїх цілей») [2, с. 121]. Загалом розділення на класи – це найстрашніша суспільна хвороба. Так, у Франції центральна площа столиці раніше називалась площа Людовіка XV, потім площа Революції, а тепер її назва – площа Згоди. Поставимо закономірне запитання: чи було холічне сприйняття справедливості притаманно Давній Греції? Ні, тоді не виникла б там перша демократія. Історія доводить, що таке тлумачення «ідеальної держави», за відомим афінянином, найкоротша дорога до деградації, таке суспільство буде слабким, неконкурентним, без зростання добробуту, паразитарним. У ньому не буде можливості побачити конструктивний парадокс демократії, згідно Алексіса де Токвіля, та відповідно вічний двигун суспільного розвитку. Скільки видатних науковців, митців, філософів, винахідників, письменників запропонувала Спарта всьому світові, а скільки Давні Афіни? Питання є риторичним. Спарта продукувала сучасною мовою (*hard skills*), натомість Давні Афіни – (*soft skills*).

Сучасна політика – це завжди активність, притому в цифровому суспільстві – це медіа активність. Водночас у технологічно розвинутих країнах така політика дедалі більше перетворюється через парадигму (*e-government*) в парадигму (*we-government*), внаслідок чого посада народний депутат, мабуть, прийдешнім поколінням може бути невідомою. Ба більше, на думку експертів, у наступні двадцять років три чверті сучасних професій зникнуть, праця зможе трансформуватися з трудової повинності у привілей. Пророцтво Джона Мейнарда Кейнса у власному дослідженні «Економічні можливості наших онуків» (1930) майже здійснилось. Більшість середнього персоналу буде замінена роботами (*бухгалтер, водій вантажних перевезень, водій таксі, покоївка, суддя, медик тощо*). Як зауважують фахівці, вони не втомлюються та нічого не порушують. Напевно, виникне соціальна проблема «непотрібного класу». Проте найзатребуванішими ставатимуть інженерні спеціальності, а також ті, які дозволятимуть обробляти або працювати з великими масивами даних – до них належить і соціологія, державне управління.

Список літератури:

1. Бойко, Н. (2020). Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного суспільства: монографія. Київ: Інститут соціології НАН України. 256 с.
2. Поппер, К. (1994). Відкрите суспільство та його вороги. Том 1. Перекл. з англ. О. Коваленка. К.: Основи. 444 с.

Післямова

Доцільно зауважити, що сучасний світ запозичив у Давнього Риму та Давньої Греції (*історичних центрів виникнення та генези європейської ідентичності*) багато елементів для політичних концептів, парадигм, теорій, державних інститутів. Оскільки, скажімо, важливі атрибути демократії – конституція або закон, партійна система, розділення владних повноважень, виборче право було започатковано саме там. Зокрема, широковживане сьогодні поняття «партія» відоме ще з давньоримських часів. До того ж у Давній Греції виникли доволі розгалужені партійно-політичні структури, перші моделі прямої демократії, лотократія. Так, на авансцені суспільного життя з'явилися аристократичні (*знать*) і демократичні (*народ*) партії, ефективно застосовували практики громадянських зборів, демархії, розгалуження гілок влади, суду присяжних, ostracism тощо. Тому здебільшого відтоді прийнято брати відлік процесам інституціоналізації різноманітних моделей і концептів демократії.

Проте експерти зауважують ще й на важливих позаінституційних ознаках сучасної демократії, які мають вигляд таких популярних концептів. По-перше: громадянської культури (*The Civic Culture* – Габріеля Алмонда та Сіднея Верби) або культури громадянської участі, заснованої на принципі золотой середини між соціально-політичним активізмом та політичним абсентеїзмом. По-друге, соціального капіталу та громадянської залученості, згідно Роберта Патнema, що деталізовано у науковій праці «*Making Democracy Work*» (1993). І, по-третє, так званого ціннісного зсуву, зважаючи на підхід Рональда Інглегарда, який виокремив його з допомогою піраміди потреб Абрахама Маслоу.

У практичній площині демократію сьогодні справедливо ідентифікують із відкритим суспільством, ринковою економікою, високими стандартами життя пересічної людини. Відомо, що одним із засновників законів ліберальної економіки є великий шотландський політеконом Адам Сміт (1723 – 1790). Мета політекономії – відповісти, довести, пояснити як збагачується держава. Адам Сміт і Джон Стюарт Мілль свого часу ототожнювали державу з «нічним вартувим» (*watch dog*). З огляду на це видатний шотландець говорив принаймні про її чотири важливі функції (*поширення освіти, захист від ворогів, розвиток соціальної інфраструктури, зведення нанівець можливостей для узурпації влади всередині соціуму*) та мінімальне втручання в економічне життя. Нині такий підхід усім добре відомий як парадигма «*laissez faire*», що у перекладі з французької означає «дозвольте робити». Також класик вивчав економіку як саморегульовану, самодостатню систему [1].

На нашу думку, означену парадигму або господарські закони Адама Сміта варто досліджувати крізь призму культурного релятивізму. Отже, зважаючи на різноманіття форм соціального життя про які, зокрема говорив польський соціолог Пітер Штомпка (1944), на сучасному етапі пошуку

результативності, евристичності парадигми Адама Сміта, цілком слушно зазначають, що його економічні закони не універсальні та не працюватимуть в інтересах середнього класу без релевантності, конгруентності економічного й соціального, інтернального типу особистості, емансипаційних цінностей, тобто без ефективної демократії. З означеним, дійсно, можна погодитись. Переважно тільки за наведених обставин економіка працює на користь масової людини [1].

Вважаємо, що квінтесенцією демократії є насамперед емансипаційні цінності, які передусім мають поширюватися публічним простором суспільства. Із-поміж емансипаційних цінностей виокремлюють здебільшого такі: міжособистісну та інституціональну довіру, толерантність, прагнення самореалізації, досяжницьку мотивацію, конструктивний індивідуалізм, орієнтацію на досягнення конкретного результату, підприємливість, інноваційність, методичність, систематичність, самодисципліну, планування на тривалу перспективу і т. д.

Про наявність таких цінностей, особливостей у ментальності, масовій свідомості розвинутих, багатих країн, у їхньому соціальному характері говорив свого часу Герберт Спенсер (1820 – 1903), зокрема, коли наприкінці ХІХ століття подорожував Америкою. Під час мандрівки вчений зауважував підприємливість місцевих жителів, дослідника вразила пишність Нью-Йорка, Клівленда як результати праці лише впродовж одного покоління [1]. Крім того, соціолог зауважував широке застосування технічних інновацій, методичність, наполегливість, систематичність, досяжницьку мотивацію, шанобливе ставлення до часової перспективи, планування державотворення, націєбудівництва з огляду на віддалене майбутнє [1]. Цікаво, що в інтерв'ю одному з місцевих журналістів він казав про свого давнього знайомого – Джона Стюарта Мілля. Наприклад, наводив вислів Джона Стюарта Мілля під час його інавгураційної промови перед вступом у повноваження ректора коледжу «*Saint Andrew*», а саме: жити потрібно для того, щоб вчитись і працювати. Герберт Спенсер додавав, що він залюбки відстоював би дещо іншу тезу: працювати і вчитися потрібно заради того, щоб жити. До слова, засновник органістичної соціології тоді нездужав, напевно, не в останню чергу саме цим були зумовлені такі думки [1].

Прикметно, що сам Джон Стюарт Мілля був одним із засновників лібералізму. Несучі конструкції цієї ідеології – індивідуальна свобода, розум, закон, недоторканність приватної власності. Він підтримував наукові ідеї Адама Сміта. Вважав, що досягнення щастя можливе за наявності у громадян індивідуальної свободи. Водночас виступав прихильником першості освічених людей в процесі реформування суспільства. Навіть вважав, що таким громадянам упродовж політичних виборів необхідно надати декілька голосів, зважаючи на активні виборчі права, на відміну від неосвічених, які повинні користуватися тільки одним голосом в процесі голосування.

Тому, слід зазначити, що лібералізм ХІХ століття, парадоксально, але знаходився у певній опозиції до демократії. Хоча загалом Джон Стюарт Мілля

вважав демократію найефективнішим принципом, оптимальною моделлю державного управління. Сенс його утилітарної моралі полягав у праці на себе, заради загального блага, тобто, згідно філософа, людина тільки тоді може стати щасливою, якщо буде добре всім. Перешкодами поширенню демократичній і ліберальній ідеологіям вбачав у егоїзмі, бракі освіти, контрверсійних законах.

Зважаючи на це, можемо зробити проміжний висновок, що для соціально-економічної модернізації країни, яка прагне посісти провідні позиції в світовому табелі про ранги, певними орієнтирами можуть бути: 1) закони ліберальної економіки Адама Сміта; 2) емансипаційні цінності; 3) інтернальний тип особистості; 4) конгруентність, релевантність економічного і соціального [1].

Отже, це соціально-економічний вимір модернізації країни з огляду на демократичні цінності. А що являє собою політичний? На тлі певної втоми від демократії, що інколи свідчить про загрозу нехтування цією парадигмою і небажання дослухатися до спостережень, зокрема Алексіса де Токвіля, недоліки демократії можна побачити миттєво, а її переваги виявляються лише згодом, доцільно згадати вислів Маргарет Тетчер. Колишня прем'єр-міністерка Великої Британії іноді метафорично говорила про деякі наслідки власних ліберальних реформ приблизно так: пігулка гірка, але пацієнту без неї не вижити. Свого часу Уїнстон Черчіль постійно твердив, що незважаючи на всі недоліки демократії, не бачить іншої конструктивнішої форми устрою країни [1].

Проте сама демократія може бути різною. Демократичний маятник здатен коливатися в діапазоні між аристократичним полюсом та безпосередньо владою пересічної людини. Напевно, слід погодитися з думками видатних постатей минулого, зокрема знову ж таки Алексіса де Токвіля, що тільки демократія, попри всі її слабкі аспекти, з-поміж різноманітних політичних систем і форм державного правління здатна хоча й неквапливо, але впевнено підвищувати матеріальний добробут політичної нації, насамперед пересічного громадянина [1, 2]. Важливо зазначити, що до розвитку не лише духовної, але й матеріальної культури всього суспільства прагнули свого часу видатні постаті української історії, наприклад, Михайло Грушевський, В'ячеслав Липинський, Іван Франко. Тож у суперництві з аристократичною парадигмою, зважаючи на всі переваги та недоліки, очевидно, що саме демократія залишається найприйнятнішою, далекоглядною моделлю суспільного життя.

На тлі поліфонії теоретичного осмислення запропонованого концепту, на сучасному етапі з'явилася широка палітра конгруентних підходів, а саме: інституційний, позаінституційний, ідентитарний, партисипативний, представницький, елітарний, неоліберальний та ін. [1]. Відзначають навіть доволі ефективні скандинавські безлідерські моделі демократії. Натомість деякі наукові парадигми дедалі більше втрачають економічні, стабілізаційні, солідаризаційні функції. Отже, у центрі дослідницького інтересу все частіше перебувають альтернативні підходи. Передусім ідеться про такі синонімічні

концепти: лотократію, демархію, стохократію, демократію згідно жеребкування. Прикметно, що свого часу лотократія була поширена в Давніх Афінах, Італії, Швейцарії, деякі її елементи бачимо на сучасному етапі місцевого самоврядування у Канаді [1].

З огляду на це не випадково дедалі більше західних учених порушує подібні питання і намагається подивитися на світ під новим, а точніше, добре забутим давнім кутом зору. Цей феномен, як відкрити демократію, активно вивчає професорка політичних наук Єльського університету Хелен Лендемор, а також професор філософії Рутгерського університету Олександр Гереро, виокремлюючи його переваги і недоліки. Вони сприймають лотократію як нову, більш інклюзивну та менш елітарну форму державного правління, більш придатну для усунення криз сучасного демократичного процесу [1]. На їх думку, системоутворювальні функції лотократії – віддати владу олігархів усьому суспільству, щонайменше – якомога більшій кількості його представників, тобто прагнути до втілення у життя справжнього народовладдя – не номінально, а реально. Закрита, імітаційна або декоративна демократія – це деструктивна опозиція відкритій демократії [1].

Тому, постає закономірне питання: відкрита демократія, або демархія – нова утопія наївних мислителів чи реальна перспектива? Можливими недоліками лотократії експерти вважають. По-перше, некомпетентність обраних; по-друге, питання стосовно їхньої легітимності; по-третє, відсутність ентузіазму її представників тощо. Водночас серед переваг стохократії зауважують передусім наявність когнітивного різноманіття, соціальну справедливість, відсутність систематичної корупції, розширення прав і можливостей пересічних людей, вірність власній совісті, а не черговому кон'юнктурному проєкту [1].

До слова, окремі переваги лотократії у своєму класичному дослідженні показав Алексіс де Токвіль – напевно, не для миттєвих результатів законотворчого процесу, а для всього суспільства, його інтеграції, зростання активності, поширення освіти з-поміж громадськості, коли у владу, наприклад, до місцевого самоврядування потрапляють не лише найкращі та найрозумніші, а здебільшого пересічні особи. Подібні практики молодий француз назвав конструктивним парадоксом демократії, коли до влади приходять, напевно, не найталановитіші, найосвіченіші, але передусім звичайні люди. Все це, на його думку, дозволяє запускати й підтримувати, у вигляді вічного двигуна, загальні процеси розвитку та модернізації усієї країни [1, 2]. Як і суд присяжних, можливо, не гарантує абсолютно бездоганний вирок, але дозволяє активізувати громадськість, зробити її більш освіченою, інтегрувати соціум, залучити масового громадянина до владних інститутів, допомогти пересічній особі стати відповідальнішою, вдумливішою і раціональнішою. І хоча відомий француз говорив про електоральну демократію, а сама лотократія є результатом жеребкування, вважаємо, що зазначені Алексісом де Токвілем переваги можуть бути наслідком, зокрема й стохократії [1, 2].

Очевидно, що повсякденним практикам більшості громадян заради розвитку повноцінного демократичного процесу, крім наведеного вище, мають бути властиві пунктуальність, законослухняність, толерантність, трудова дисципліна, професійність, міжособистісна та інституційна довіра, відсутність непотизму та «циклічності», тобто, коли працюють в останню мить, ривком, в залежності від настрою. У демократичних країнах важливими цінностями вважають людську гідність, інтернальний тип особистості, розвинутий мікро/малий бізнес, інклюзивні господарські й політичні інститути тощо. Також відчутною є мінімальна соціальна дистанція між можновладцями і громадянським суспільством, працюють незалежні ЗМІ, розвинуті принципи здорової конкуренції, внаслідок чого виокремлюється наявна можливість разом з іншими на рівних публічно змагатись у результатах своєї праці.

Безсумнівно, що сьогодні нові технології розвиваються зі швидкістю світла (*speed of light*), і сама демократія трансформується з парадигми (E-government) в (We-government), тобто в недалекому майбутньому може набути прямих форм вияву. Цілком ймовірно, що у дні прийдешньому електронне правосуддя, електронні лікарні, електронний парламент стануть поширенішими явищами. До слова, в означеному процесі скандинавські країни є лідерами, це суспільства середнього класу. На цьому тлі доволі цікавим, евристичним є концепт Елвіна Тоффлера (*The Anticipatory Democracy*). Проте такий ракурс проблемної ситуації разом із демократизацією фінансів (*Роберт Джеймс Шиллер*) може стати предметом вже наступних досліджень.

У будь-якому разі мета представлених роздумів та відповідної монографії – спонукати до міркувань стосовно ймовірних моделей ефективного народовладдя у передбачуваному, стабільному соціумі, а також прогностичними сценаріями підвищення стандартів якості життя всього суспільства та створення потужного, чисельного середнього класу. Промовистими маркерами або евристичними ідентитетами середнього класу насамперед вважають: наявність у домогосподарства власного житла для комфортного сімейного проживання; можливості оплачувати щорічний якісний відпочинок усієї родини; гарантії щодо отримання добротної освіти дітям. І після усіх зазначених бюджетних витрат, присутність матеріального (*грошового*) потенціалу з метою створення фінансових заощаджень.

Список літератури:

1. Ніколенко, В.В. (1 жовтня, 2021 року). Чинники модернізації сучасного суспільства: соціологічний вимір. Збірка матеріалів VI Всеукраїнського

науково-практичної конференції «Придніпровські соціологічні читання», місто Дніпро. С. 72-82.

2. Nikolenko, V. (2021). The Essence and Features of Democracy in the Interpretation of A. de Tocqueville. Ukrainian Sociological Journal. 26. P. 39-49.

Наукове видання

НІКОЛЕНКО Вадим Вікторович

**ДЕМОКРАТІЯ У СВІТЛІ КЛАСИЧНОЇ СОЦІАЛЬНО-
ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (ВІД АНТИЧНОСТІ ДО XX СТОЛІТТЯ)**

Монографія